

T.C.
KONYA TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TOKAT ALİ PAŞA KÜLLİYESİ VE KORUMA
SORUNLARI

Gamze KAHRAMAN

YÜKSEK LİSANS

Mimarlık Anabilim Dalı

Nisan-2024
KONYA
Her Hakkı Saklıdır

TEZ KABUL VE ONAYI

Gamze KAHRAMAN tarafından hazırlanan “Tokat Ali Paşa Külliyesi ve Koruma Sorunları” adlı tez çalışması 22/04/2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Konya Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Mimarlık. Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
Necmettin Erbakan Üniversitesi

.....

Danışman

Prof. Dr. Mehmet Emin BAŞAR
Konya Teknik Üniversitesi

.....

Üye

Doç. Dr. İlhan KOÇ
Konya Teknik Üniversitesi

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Prof. Dr. Mevlüt UYAN
Enstitü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

Gamze KAHRAMAN

Tarih: 22.04.2024

ÖZET

YÜKSEK LİSANS

TOKAT ALİ PAŞA KÜLLİYESİ VE KORUMA SORUNLARI

Gamze KAHRAMAN

**Konya Teknik Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı**

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Emin BAŞAR

2024, 132+ix Sayfa

Jüri

**Prof. Dr. Mehmet Emin BAŞAR
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
Doç. Dr. İlhan KOÇ**

Tokat 6000 yıllık tarihinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bünyesinde çok sayıda farklı kültürlere ait tarihi eserler bulunduran bir şehirdir. Yeşilırmak'ın verimli topraklarında kurulan şehir yıllarca ticaret yollarının üzerinde yer almıştır. Osmanlı Devleti için Şehzadeler şehri Amasya'ya ve Sivas'a olan yakınlığından dolayı farklı bir öneme sahiptir. Bu sebepten Tokat'taki Osmanlı dönemi eserlerinin ihtişamları incelemeye değerdir. Osmanlı dönemine ait en önemli iki eserden biri de Tokat Ali Paşa Külliyesidir. Günümüz ulaşan külliye birimleri; “Cami”, “Türbe” ve “Çifte Hamam”dır. Yıllar içinde çevresindeki bayındırlık hizmetleri ve yanlış müdahalelerden kaynaklı olarak yapı topluluğunda sorunlar meydana gelmiştir. Geçirdiği onarımlar tekil yapı odaklı olduğu için külliye birimleri arasındaki uyum kaybolmaya başlamıştır. Bu tez çalışmasına konu olan Ali Paşa Külliyesi günümüze kadar yaklaşık 550 yıl ayakta kalmayı başarmış ama külliyenin yaşadığı sorunlar hakkında yeterli düzeyde çalışma yapılmamıştır. Yapılan araştırmalar külliye algısından uzak yapıların bireysel olarak incelendiği ve yüzeysel olarak genel bilgilerinin verildiği çalışmalardır. Tüm bu verilerin doğrultusunda tez çalışmasında ilk olarak yapı topluluğunun yeniden külliye olarak incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Külliyenin yaşadığı onarım sorunları ve yanlış müdahaleler tekil olarak değil külliye algısı çerçevesinde analiz edilmiştir. Çıkan sonuçlar karşılaştırılarak sorunlar tablo halinde derlenmiştir. Analiz edilen sorunları üzerine gerekli çözümler sunularak yapılabilecek müdahale önerileri geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Paşa, Cami, Hamam, Koruma, Külliye, Tokat, Türbe,

ABSTRACT

MS THESIS

TOKAT ALİ PASHA COMPLEX AND CONSERVATION PROBLEMS

Gamze KAHRAMAN

**Konya Technical University
Institute of Graduate Studies
Department of Architecture**

Advisor: Prof. Dr. Mehmet Emin BAŞAR

2024 Year, 132+ix Pages

Jury

**Prof. Dr. Mehmet Emin BAŞAR
Asst. Prof. Dr. Zekeriya ŞİMŞİR
Assoc. Prof. Dr. İlhan KOÇ**

Tokat is a city that has hosted many civilizations in its 6000-year history and contains historical artifacts from many different cultures. Founded on the fertile lands of Yeşilırmak, the city has been on the trade routes for years. For the Ottoman Empire, the city of Princes has a different importance due to its proximity to Amasya and Sivas. Complex: It consists of the “Mosque”, “Tomb” and “Double Bath”. Over the years, problems have occurred in the building community due to the surrounding public works and wrong interventions. Since the repairs were focused on individual buildings, the harmony between the complex units began to disappear. Ali Pasha Social Complex, which is the subject of this thesis study, has managed to survive for approximately 550 years until today, but sufficient studies have not been done on the problems experienced by the complex. The studies carried out are studies in which buildings far from the perception of a social complex are examined individually and general information is given superficially. In line with all these data, the first part of the thesis study was to re-examine the building community as a social complex. The repair problems and wrong interventions experienced by the social complex were analyzed not individually but within the framework of the perception of the social complex. By comparing the results, the problems were compiled in a table. Necessary solutions were presented to the analyzed problems and possible intervention suggestions were developed.

Keywords: Ali Pasha, Complex, Conservation, Mosque, Tokat, Tomb, Turkish Bath

ÖNSÖZ

Tokat 900 yıllık tarihi içerisinde çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve eserlerini bünyesinde bulundurmaktadır. Tüm medeniyetler içerisinde Osmanlı Devleti şehrin himayesi ve gelişimi için farklı bir noktadadır. Tokat'ın şehzadeler şehri olması şehirdeki Osmanlı sanatının gelişmesini ve önemli eserlerin yaptırılmasına olanak sağlamıştır. Tokat Ali Paşa Külliyesi de Osmanlı döneminde inşa edilmiş Tokat şehri için nirengi noktası haline gelmiş önemli yapılardan biridir. Günümüzde cami, türbe ve hamamı bulunan külliyenin aslında manzume olduğu görülmüştür. Zengin bir tarihe sahip külliyenin tüm detayları ve birimleri ne yazık ki günümüze kadar gelememiştir. Çalışma, külliyenin tanıtılması ve literatüre güncel haliyle sunulması amacıyla yapılmıştır.

Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon alanına karşı olan ilgimi keşfetmemi, sevmemi sağlayan, bir danışmadan te her zaman desteğini hissettiğim, düştüğümde yoluma devam etmemi sağlayan, başarılarımla mutlu olan, engin bilgilerini esirgmeden sürekli paylaşan danışmanım Sn. Prof. Dr. Mehmet Emin BAŞAR hocama, ne kadar teşekkür etsem az gelir. Desteği olmadan ortaya çıkması ve tamamlanması mümkün olmayan çalışmamda yolumu bilgileri ve tecrübeleri ile aydınlattığı için minnettarım.

Akademik hayatın başlangıcı olan Yüksek Lisans eğitimini lisans eğitimi sırasında aşıl原因, araştırma sevgimi her daim desteklerken bilgilerini esirgmeden paylaşan, yol gösteren Sn. Dr. Öğr. Üyesi Bahtiyar EROĞLU hocama ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Hazırladığım çalışmamda kaynakları ile katkı sağlayan Sn. Hasan ERDEM'e, Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğüne, değerli yönlendirmeleri için Sn. Doç. Dr. İlhan KOÇ ile Sn. Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR ve adını zikredemediğim nice hocalarıma aktardıkları kıymetli bilgiler için teşekkür eder çalışmamın faydalı olmasını umut ederim. Aldığım kararları destekleyen, sınırsız sevgi ve güven veren aileme, bu süreçte beni yalnız bırakmayıp her eksliğime canla başla yardım eden kardeşime, bugünlere gelebilmemde sağladıkları emekleri, çabaları için annem ve babama teşekkür etmeyi borç bilirim. Yürüdüğüm her yolda yanımda oldukları için kıymetli aile üyelerime sevgilerimi ve şükranlarımı sunarım.

Gamze KAHRAMAN
KONYA-2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Önemi ve Amacı	2
1.2. Materyal ve Yöntem	2
1.3. Kaynak Araştırması	3
2. TOKAT ŞEHRİNİN COĞRAFI, SOSYAL, EKONOMİK VE TARİHİ ÖZELLİKLERİ	5
2.1. Coğrafi Özellikleri	5
2.1.1. Konumu ve Sınırları.....	5
2.1.2. Topografik ve Jeolojik Yapısı.....	6
2.1.3. İklimi ve Bitki Örtüsü	6
2.2. Sosyo-Ekonomik Durumu	6
2.2.1. Sosyo-Kültürel Durumu.....	6
2.2.2. Ekonomik Durumu	7
2.3. Geçirdiği Doğal Afetler	8
2.3.1. Depremler	9
2.3.2. Seller ve Su Taşkınları	11
2.3.3. Yangınlar	12
2.4. Tarihi.....	13
2.5. Tarihi Kent Dokusu	17
2.5.1 Tarihi Kent Dokusunun Koruma Gelişimi.....	26
3. KÜLLİYE HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	29
3.1. Birimleri.....	29
3.2. Tarihsel Gelişimi.....	32
3.2.1. I. Beylikler Dönem	33
3.2.2. Anadolu Selçuklu Dönemi.....	34
3.2.3. II. Beylikler Dönemi	35
3.2.4. Osmanlı Dönemi	37
4. ALİ PAŞA KÜLLİYESİ.....	43
4.1. Konumu	43
4.2. Banisi	44

4.3. Vakfiyesi	45
4.4. Kitabesi	46
4.5. Külliye'nin Birimleri.....	47
4.5.1. Cami.....	48
4.5.2. Türbe.....	64
4.5.3. Çifte Hamam.....	70
4.5.4. Helalar.....	86
4.5.5. Muvakkithane	88
4.5.6. Sıbyan Mektebi	90
4.5.7. Kütüphane	91
4.7.8. Hazire.....	92
4.7.9. Dükkanlar.....	94
5. ALİ PAŞA KÜLLİYESİ RESTİTÜSYON VE KORUMA SORUNLARI.....	96
5.1. Ali Paşa Külliyesi Alan Restitüsyonları	96
5.2. Külliye'nin Geçirdiği Onarımlar	100
5.3. Koruma Sorunları ve Öneriler	111
5.3.1. Plan Bütünlüğüne Aykırı Onarım	112
5.3.2. Muhdes Ekler	113
5.3.3. Yüzey Kirlenmeleri.....	115
5.3.4. Su Yalıtımı Sorunları	116
5.3.5. Kötü İşçilik ve Detay Kullanımı.....	119
5.3.6. Malzemede Bozulmalar	121
6. SONUÇ	124
KAYNAKLAR	126

KISALTMALAR

Kısaltmalar

GOP: Gazi Osman Paşa

VGM: Vakıflar Genel Müdürlüğü

GEEAYK: Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurulu

KAF: Kuzey Anadolu Fayı

TABB: Türkiye Afet Bilgi Bankası

Km: Kilometre

M: Metre

MS: Milattan Sonra

MÖ: Milattan Önce

AFAD: Afet ve Acil Durum Yönetim Başkanlığı

Yy: Yüzyıl

T.K.T.V.Y: Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu

1. GİRİŞ

Tokat Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biridir. Ilıman iklimi, verimli toprağı, ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı tarihte etkin rol oynamış medeniyetler tarafından tercih edilmiştir (Textier, 2002). Yıllarca yabancı ve yerli pek çok seyyah, düşünür ziyaret etmiş eserlerinde Tokat'tan övgüyle bahsetmişlerdir. Mevlana'nın "Fih-i Ma fih" eserinde "*Tokat'a gitmek gerek, Çünkü Tokat'ta insanlar ve iklim mutedildir.*" diye övdüğü tek şehirdir (Rumi, 2019). Ünlü coğrafyacı Strabon eserinde Tokat'tan "*Asya'nın ortasından gelen önemli bir ticaret yolu üzerinde*" diye söz etmektedir (Strabon, 1969). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde "*Bu havası hoş şehrin dört tarafında bahçe ve bostanlar içinden sular akar. Her bağında birer köşk, havuz, fiskiyeler ve çeşitli meyveler bulunur...Cami, saray, köşk ve imaretleri o kadar sağlam ve güzel olur ki buralara girenler hayran olurlar.*" şeklinde tarif etmektedir (Çelebi, 2001). Tournefort, ise "*Küçük Asya'nın ticaret merkezi*" olarak tanımlamaktadır (Tournefort, 2005). Önemli kavşak noktalarının kesişim noktasında yer alan Tokat'ta Anadolu medeniyetlerinin hepsinden eserler bulunmaktadır. Lakin şehzade şehri olmasından dolayı Osmanlı döneminde yaptırılan külliye, arasta, bedesten, kervansaraylar ile şehrin kalkınması sağlanmıştır. Bu dönemde inşa edilen eserler Tokat'ın gelişmesini sağladığı için şehrin kimliğinde ayrı bir yer tutmaktadırlar (Seçgin, 1993).

Eserlerin yaptırılması kadar korunması da önemlidir. Tokat, çok katmanlı ve organik bir kent dokusuna sahiptir; ancak günümüzde bu dokunun bütün bir şekilde korunamadığı görülmektedir (Kasap, 2022). Bu durumun birden fazla nedeni bulunmaktadır. Şehirde yaşanan afetler sonucunda tarihi eserler zarar görmüştür. Eserlerin onarılması için yapılan çalışmalarda gerekli özen gösterilmeye çalışılmıştır. Fakat imkanların kısıtlı olması onarımlar için yeterli kaynak bulunamamasına sebep olmuştur (Barış, 2019). 1950 yıllarında başlayan plansız ve düzensiz göçler neticesinde yeni yerleşimler oluşturulmuştur. Bu oluşumlar, şehrin kent dokusundan bağımsız ve aykırı olarak gerçekleşmiştir. Yaşanan olumsuzluklar neticesinde Tokat'taki kültürel miras zarar görmüştür. Bu çalışmada, organik bütünlüğü bozulmuş olan Tokat'ın Osmanlı dönemi önemli eserlerinden olan Ali Paşa Külliyesi'nin tarihi, mimarisi ve korunmasıyla ilgili sorunları ele alınmıştır. Külliye'nin gelecek nesillere özgün biçimiyle aktarılabilmesi için koruma sorunları tespit edilerek öneriler sunulmuştur.

1.1. Çalışmanın Önemi ve Amacı

Tezin konusunu oluşturan Ali Paşa Külliyesi, Hatuniye Külliyesi ile şehirdeki en büyük eserlerdendir. Fakat literatür taramasında Ali Paşa Külliyesi ve birimleri hakkında günümüze kadar kapsamlı bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Yapılan çalışmalarda yapıların yüzeysel olarak ele alındığı ve külliye kavramının net bir biçimde kullanılmadığı fark edilmiştir. Yapı topluluğunun adlandırılmasında külliye ifadesinden ziyade yapıların bireysel fonksiyonları üzerinden yapılmaktadır. Ayrıca külliye zaman içinde pek çok afetle karşılaşmıştır. Plansız olarak gerçekleştirilen onarım ve imar faaliyetleri sırasında külliye bütünlüğünün korunmasına yeterince dikkat edilmemiştir. Sonucunda külliye birimleri bir kısmı yok olmuş veya özgünlüğünü kaybetmiştir. Günümüze sadece cami, türbe ve hamam özgün haliyle ulaşabilmiştir. Yapılan çalışmaların özgün olan üç yapı üzerinde yoğunlaşmış diğer birimler hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Yapılan imar ve onarım çalışmalarının külliye üzerindeki etkilerinin araştırıldığı yeterli bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple Ali Paşa Külliyesinin tüm birimlerinin onarımlardan nasıl etkilendiğinin tespiti ve gelecekteki onarımlarına yönelik akademik bir çalışma yapılması önem arz etmektedir.

1.2. Materyal ve Yöntem

Çalışmada materyal olarak Tokat Ali Paşa Külliyesinin birimleri ile yapılarla ilgili yayınlanmış bilimsel çalışmalar, projeler ve fotoğraflar kullanılmıştır. Külliyenin mülkiyetinin ait olduğu Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinden ve özel arşivlerden yapılar ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır.

Yöntem olarak yapılara ait; yayın çalışmaları, hazırlanmış restorasyon projeleri, koruma kurul kararları analiz edilmiştir. Yerinde yapılan tespitlerle ve kurul kararları doğrultusunda külliyenin bugüne kadar geçirmiş olduğu evreler tespit edilerek restitüsyonlarının çizilmesi amaçlanmıştır.

1.3. Kaynak Araştırması

Ahunbay, Z., (1999), “*Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*” isimli kitabında, ilk olarak koruma düşüncesinin tarihsel gelişiminden bahsetmiş, koruma hususunda değerlendirme ölçütlerini ve restorasyon çalışması süreçlerini aktardıktan sonra geçmişten günümüze yapılan yasal düzenlemeleri incelemiştir.

Açıkel, A., (2019) “*Osmanlı Dönemi’nde Tokat Ali Paşa Camii Vakıfları*” adlı makalesinde Tokat Ali Paşa Camisinin banisi olan Temerrüd Ali Paşa’nın yaptırdığı Ali Paşa Cami Vakıflarına, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Osmanlı Arşivlerini tarayarak ulaşmıştır. Tüm vakfiyelerin ışığında camiye ait olan akarların listelerini, kimlere kullanıldığı, kaç kalem çalışan olduğu sayıları zaman içindeki değişimlerini detaylı olarak inceleyip açıklamıştır.

Afyoncu, E., (2001) “*XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyleri I Temerrüd Ali Paşa*” isimli makalesinde Ali Paşa Cami, Türbe ve Hamamının banisi olan Osmanlı Beylerbeyliği yapmış I. Temerrüd Ali Paşa’nın hayatını, ailesini, Beylerbeyliği yaptığı zamanları Osmanlı Devleti için yaptıklarını, yaptırdığı eserler hakkında Osmanlı arşiv belgelerini tarayarak detaylı bilgiler aktarmıştır.

Cinlioğlu, H., (1950) “*Osmanlılar Zamanında Tokat*” isimli kitabın ikinci kısmının basımı incelenmiştir ve kitapta Tokat bölgesinin Osmanlı dönemindeki idari durumu, sosyo-ekonomik konumu, nüfus yapısının nasıl olduğu gibi bilgiler verilmiştir.

Erkara, A., (2010) “*Tokat Merkez’de Osmanlı Dönemi Dini Mimarisi*” adlı yüksek lisans tezinde Tokat şehir merkezinde 19.yy. dan Cumhuriyet Dönemine kadar yapılmış Osmanlı Dönemine ait eserleri fiziksel, dönemsel, işlevsel özelliklerini tarihsel süreçleri içerisinde çağdaş mekanlar ile karşılaştırıp bunların hakkında çıkarımlarda bulunmuştur.

Gabriel, A., (1934) “*Monuments Turcs d’Anatolie II*” adlı kitabında Amasya, Tokat ve Sivas illerinin merkezindeki ve ilçelerindeki tarihi eserlerin hakkında detaylı incelemeler yapmış alan çalışması ile planlarını, kesitlerini, görünüşlerini çıkarmış ve fotoğraflarını çekmiştir.

Önge, Y. (1995) “*Anadolu’da XII-XIII. yüzyıl Türk Hamamları*” eser Yılmaz Önge’nin vefatından sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bastırılan kitapta Yılmaz Önge’nin araştırmış ve incelemelerde bulunduğu Anadolu’ da bulunan hamamların derlenip toplanmasıyla oluşmuştur. Bu eserde incelediği yüzyıldan dolayı

eserler Selçuklu Dönemine ait Türk hamamları hakkında incelemeler ve bilgiler bulunmaktadır.

Ramazanoğlu, M. G., (2008) “*16 Yüzyılda Osmanlı Külliyesi*” isimli makalede 16 yy. Osmanlı döneminde yapılan külliye yapılarının çok yönlü olarak ele alınıp incelenmesiyle oluşturulmuştur.

Seçgin, N., (1993) “*Tokat’taki Türk Mimari Eserleri*” isimli yüksek lisans tezinde Tokatta bulunan Türk Mimari eserlerin hakkında bilgiler toplanıp alan çalışması ile planları, kesitleri ve görünüşlerinin çıkarılmasıyla tüm eserlerin hakkında yapı elemanları, malzeme özellikleri gibi bilgilerinin incelenmesi yapılmıştır.

Şimşirgil, A., (2003) “*XIV-XVI. Yüzyıllarda Tokat Cami ve Mescidleri*” adlı makalesinde 14. ve 16. Yüzyıllar arasında inşa edilmiş Tokatta bulunan cami ve mescitlerinin plan özelliklerinin incelenmesinin yanı sıra vakfiyelerinin incelenmesine dair bilgiler verilmiştir.

Uzunçarşılı, İ. H., (1927) “*Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya vilayet kaza ve nahiye merkezlerindeki kitabeler*” adlı kitabında Tokat, Amasya ve ilçelerinde bulunan tarihi eserlerin Osmanlıca olan kitabelerinin günümüz Türkçesine çeviri ve açıklamaları verilmiştir.

Yılmaz, A., (2001) “*Osmanlı Mimarisinde Külliye Olgusu ve Atik Valide Külliyesi Örneği*” adlı yüksek lisans tezinde ilk olarak külliyenin tanımı yapılmış daha sonra külliye ve elemanlarının açıklamaları yapılmış gelişimleri dönemler halinde anlatılmıştır. Daha sonraki kısımda İstanbul Atik Valide Külliyesinin planları, kesitleri ve görünüşleri üzerinden Osmanlı Dönemi Külliye anlayışının değerlendirilmesi ve analizleri yapılmıştır.

2. TOKAT ŞEHRİNİN COĞRAFI, SOSYAL, EKONOMİK VE TARİHİ ÖZELLİKLERİ

2.1. Coğrafi Özellikleri

2.1.1. Konumu ve Sınırları

Tokat ili Karadeniz Bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde; doğusunda Sivas, batısında Amasya, kuzeyinde Samsun ve Ordu, batısında Çorum, güneybatısında ise Yozgat illeri ile 39°51'-40°55' kuzey enlemi 35°27'-37°39' doğu boylamları arasında çevrelenen kısımda konumlanmaktadır (Şekil, 2.1). Denizden yüksekliği 623 metre, yüz ölçümü 9.958 km² (Tokat Valiliği, 2022).

Akdağ ve Çamlıbel Dağlarının oluşturduğu vadiler arasındaki alanda yer alır. Kelkit, Tozanlı, Çekerek akarsu havzaları ve bu havzaların oluşturduğu alüvyonlu düzlükler, kuzeyden güneye gittikçe yüksekliği artan sıra dağlar kentin önemli yer şekillerini oluşturmaktadır (Anonim, 1973). Sıra dağlarının çevrelediği Tokat şehrinin içinden Yeşilırmak nehri geçmektedir. Yeşilırmak şehrin ortasında geçerek kentin önemli aksını oluşturur. Şehrin konumlanması bu aks doğrultusunda oluşmuştur.

Şekil 2.1. Tokat İli Fiziki haritası (URL, 1)

2.1.2. Topografik ve Jeolojik Yapısı

Topraklarının %15,4'lük kısmını ovalar oluşturur. Dağlar genellikle ırmakların birbirine yaklaştığı kısımlarda Karadeniz'e paralel şeklinde uzanan sıradağlardan oluşur. Doğuya gidildikçe birbirlerine yaklaşan dağların rakımlarının da aynı doğrultuda 188 m'den 2870 m'ye kadar arttığı gözlemlenmektedir. Tokat'ın, kültürel kavşak noktası olmasında Yeşilırmak ve kollarının önemli bir payı bulunmaktadır (Yavi, 1986). Tokat şehrinin dağlık ve eğimli bir arazi tipine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Karadeniz'e paralel uzanan sıradağlarının arasındaki kalan dağ etekleri ve vadilerin oluşturduğu düzlüklerde şehir yerleşimleri sıklaşırken dağlık kısımlarda yerleşim seyrekleştiği görülmektedir. Bu sayede şehirde bulunan kültürel miraslarda dağılmamış ve toplu halde bulunmaktadır.

2.1.3. İklimi ve Bitki Örtüsü

İkliminin oluşmasında denize olan uzaklığı, şehrin sınırlarını oluşturan sıra dağların ve yükseltisinin etkisi önemlidir. Karadeniz bölgesinde yer almasına karşın iklimi Karadeniz ve İç Anadolu'nun karasal ikliminin karışımı özelliği göstermektedir. Tam anlamıyla bir geçiş iklimine sahiptir. Rüzgâr grafiği çok yönlü olan Tokat'ın yaz aylarında ve sonbaharda da etkili olan kuzeydoğu doğrultusunda esen poyrazdır. Tokat'ın bitki örtüsünü %39'ı orman ve fundalıklarla, %38'i ekili – dikili alanlarla, %12'si çayır ve meralar, %1,9'u ise tarıma elverişsiz alanlar oluşturur (Tokat Valiliği, 2022). Verimli toprakları olan Tokat'ta yüzyıllar boyunca çeşit çeşit tarım ürünleri, bitki ve ağaç türleri yetişmiştir

2.2. Sosyo-Ekonomik Durumu

2.2.1. Sosyo-Kültürel Durumu

Pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Tokat'ta bu medeniyetlerin, kültürlerin oluşturduğu günümüze kadar süre gelen kompleks bir kültürel yapı mevcuttur. Tokat'taki kültürel ve sosyal yapı sayesinde çok sayıda alim, şair, zanaatkar ve devlet adamı yetişmiştir. Tokat'ta Fatih döneminin alimlerinden Molla Hüsrev, Fatih ve II. Beyazid dönemi hür düşünce sahibi Molla Lütü, Hindistan Seyahatnamesi ile

Seyyah Ahmed Efendi, Şeyhülislam İbni Kemal, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa, Vezir Hacı İvaz Paşa, Kemankeş Mahmud Paşa, Genç Mehmed Paşa gibi önemli devlet adamları örnek gösterilebilmektedir (Gökbilgin, 1979).

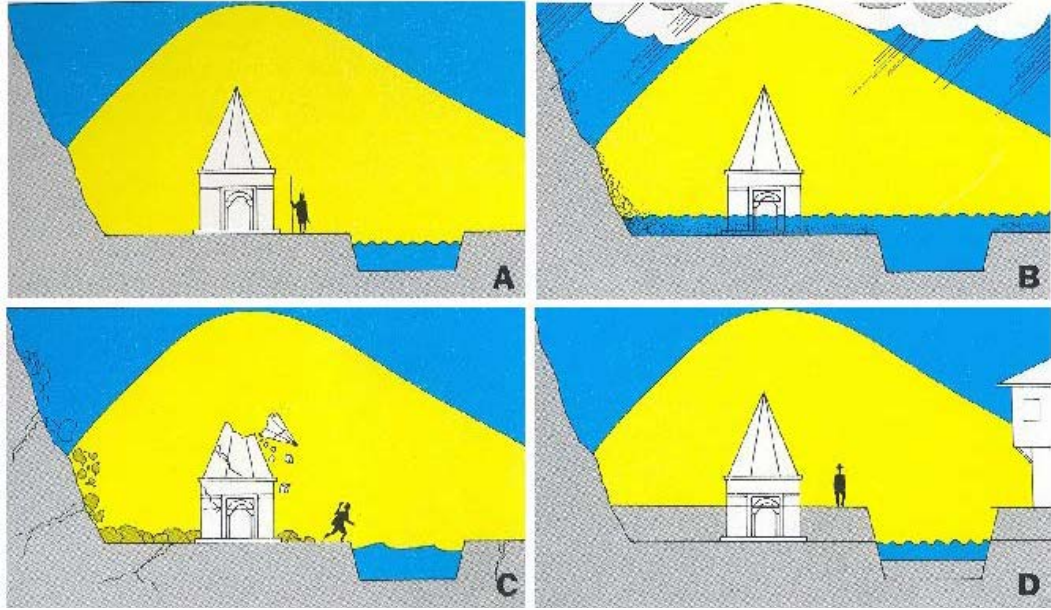
1772 senesine ait Şer'i Sicil Defterinde 18. yüzyıldan itibaren Tokat'ta saraçlar, iplikçiler, kavaflar ve dikiciler, debbağlar, kavuk ve takyeciler, pamukçular, kürkçü ve kalpakçılar, koltukçular, kuyumcular, terziler, keçeciler, kerpiççiler, cilacılar, boyacılar, demirciler, kiretmitçi ve çömlekçiler, eskiciler, hurdacılar, keresteciler, ekmekçiler vb. sanat ve ticaret kollarına ait meslekler ile uğraşan esnaf olduğu bildirilmektedir (Gökbilgin, 1979). Tokat'ta el sanatları kentin kültürel yapısında önemli bir yer tutmaktadır. Bu sanatlardan yazmacılık, halıcılık ve bakırcılık halen yapılmaktadır. 14. yy.'dan beri Tokat yazmacılığın merkezi halindedir (Eliçalışkan, 2007). Kentin önemli simgeleri haline gelmiştir ve kadınların istihdamı açısından da önemli bir yer tutmaktadır. Tokat'ın sosyo-kültürel yapısının köklü olması, farklı kültürlerin kesişim noktasında bulunması ve pek çok kültür ögesiyle harmanlanmasından kaynaklanmaktadır.

2.2.2. Ekonomik Durumu

Geçmişten günümüze Tokat ekonomisinin gelişimi incelendiğinde ilk olarak tarım ağırlıklıyken zaman içinde sanayi ve hizmet sektörüne kaymaya başlamıştır. Bu durumun başlıca sebepleri 1987 yılından sonra sanayi alanındaki gelişmeler gösterilebilir (Barış, 2019). Şehirde açılan tütün, tekel, şeker fabrikaları şehrin sanayi ve hizmet alanındaki gelirinin artmasını böylece tarımın geri planda kalmasını sağlamıştır. Günümüzdeki veriler ve raporlar incelendiğinde ise Tokat'ın ekonomisini ağırlıklı olarak sanayi, tarım, hayvancılık sektörleri oluşturmaktadır. Öncelikli olarak gıda sanayisi olmak üzere, taş ve toprağa dayalı sanayi, orman ürünleri ve son yıllarda tekstil dokuma hazır giyim sektörü ekonominin yapı taşlarını oluşturmaktadır. Şeker pancarı, tütün, yaş sebze, meyve ile diğer endüstriyel tarım ürünleri, buğday ve diğer tahıl ürünleri, kamu ve özel sektörde kullanılmaktadır (Anonim, 2022). Şehirde bulunan doğal güzellikler, tarihi, kültürel mirasların çokluğu yerli ve yabancı turist çekmek için yüksek bir potansiyele sahiptir. Ancak şehirde turizm konusundaki ulaşım ve konaklama sıkıntıları yüzünden sahip olduğu potansiyel tam anlamıyla değerlendirilememektedir (Barış, 2019).

2.3. Geçirdiği Doğal Afetler

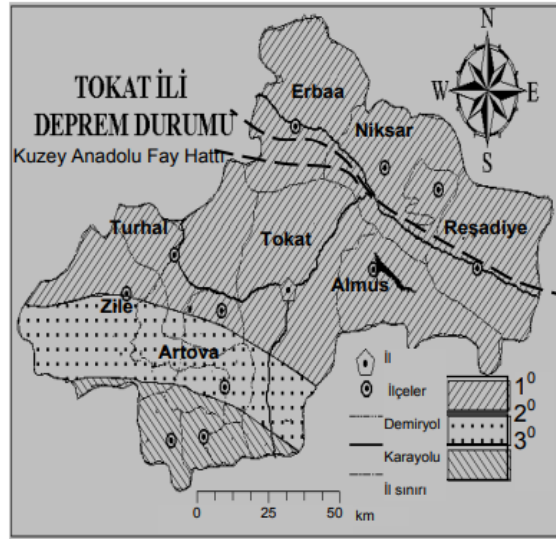
Şehirlerin ekonomisinde yangınlar, seller, depremler, işgaller önemli yer tutmaktadır. Kontrol edilemeyen ve durdurulamayan bu olayların, şehirlere olan olumsuz etkileri yadsınamazdır. Tokat yıllar içinde geçirdiği doğal afetler sonucunda pek çok olumsuzluğa maruz kalmıştır. Türkiye Afet Bilgi Bankası (TABB) verilerine göre 1990-2018 yılları arasını kapsayan aralıkta toplam 27.049 adet afet meydana gelmiş bunların içinden 7616 adeti heyelan ve 1871 adetiyse hasar yapan depremlerdir. Veriler incelendiğinde meydana gelen afetlerde toplam 27.119 kişinin hayatını kaybettiği en fazla ölümün 24.348 kişi ile depremlere ait olduğu görülmektedir (Anonim, 2022). Bu afetler sonucunda 650 binden fazla konutun yıkıldığı ya da hasar gördüğü kaydedilmiştir. 18. yüzyıldan günümüze kadar birçok yıkıma ve ölüme sebep olan bu afetlerin Tokat'ta da bazı tarihi eserlerin hasar almasına, yıkılmasına, iskân problemlerine hatta bazı yerleşim yerlerinin ortadan kaybolması gibi ciddi sonuçları olmuştur (Dönder, 2020). Tokat sıra dağlar ve dereler arasında kurulmuş olması, yağmur ve sel sularının taşıdığı mil katmanlarının birikmesi, depremlerin sonucundaki moloz yığılması, yanlış bayındırlık hareketleri sonucunda 13. yy. ve 20. yy. arasında kentte toprak seviyesinin 2 ila 5 metre arasında yükselmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı tarihi yapıların bir kısmı toprağa gömülü durumdadır (Şekil 2.2) (Yavi, 1986).

Şekil 2.2. 13. yy. ve 20. yy. arasında kent merkezi zemininde oluşan yükselme (Yavi, 1986)

2.3.1. Depremler

Deprem tektonik kuvvetlerin veya volkan faaliyetlerinin etkisiyle yer kabuğunun kırılması sonucunda ortaya çıkan enerjinin sismik dalgalar hâlinde yayılarak geçtikleri ortamları ve yeryüzünü kuvvetle sarsması olayıdır (AFAD, 2022). Anadolu coğrafyası incelendiğinde neredeyse tamamı deprem bölgesinde yer almaktadır ve deprem ülkemiz için her zaman bir tehdittir (Şekil 2.3) (Dönder, 2020). Tarihte meydana gelen depremlere bakıldığında Tokat ve çevre yerleşimlerinin isimlerine sıkça rastlanmaktadır. Bunun sebebi olarak Tokat kenti konumu itibariyle Saros körfezinden Aras vadisine kadar uzanan ve uzunluğu 1500 km'den fazla olan Kuzey Anadolu Fay (KAF) hattı üzerinde yer almaktadır. Bu fay hattı Yeşilırmak Kelkit bölgesi olan Tokat merkez, Reşadiye, Erbaa, Niksar'dan geçmektedir. Türkiye Deprem Bölgeleri haritaları incelendiğinde de Tokat'ın birinci derece deprem bölgesi olduğu açıkça görülmektedir (Eyidoğan vd., 1991). Deprem bölgesinde yer alan Tokat kentinde çoğunlukla hafif depremler yaşanırken yıkıcı depremlerde çok kez meydana gelmiştir. Yüzyıl boyunca sadece KAF üzerindeki depremlerle 60 bine yakın insan hayatını kaybetmiş ve 400 bin yapı tamamen ortadan kaybolmasına neden olmuştur (Akgün, 2004).

Şekil 2.3. Tokat İli Deprem Durumu (Susam vd., 2011)

818-1498 yılları arasında Tokat ve Amasya'yı kapsayan bölgeden Bursa'ya kadar uzanan alanlarda KAF üzerinde şiddetli bir deprem olmuş ve çoğu insan 3 ay boyunca evlerine girememiş açık alanlarda yaşamıştır. Yine aynı tarihler arasında

Anadolu’da “Küçük Kıyamet” diye adlandırılan başka bir deprem olmuş ve depremin çok büyük etkilerinin olduğu kayıtlara alınmıştır (Asarkayalı, 1941). Daha sonra 1543’te bir deprem daha yaşayan Tokat’ta 125 yıl büyük bir deprem görülmemiştir. Ancak 1668 yılında KAF’ta yaşanan şiddetli kırılma sonucunda çok geniş bir alanda tahribata sebep olmuştur. Küçük evler, malikaneler, köyler hatta kasabaların bazıları tamamen harap hale gelmiştir. Tokat şehir merkezinde de durum aynı şekildedir. Şehir merkezi ağır hasar almış, şehir surları ve kalenin bir kısmı yıkılmış, Taşhan, Behzat Cami, diğer camiler ve kamu binaları da farklı boyutlarda yıkıma uğramıştır. 16 yıl sonra tekrar yaşanan 1684 depreminde de Tokat ve çevresinde geniş çaplı yıkımlara sebep olmuş, birçok taş yapı hasar almıştır. İlerleyen tarihlerde 1777 yılında bir deprem daha meydana gelmiştir. Bu depremin yıkıcılığı da kayıtlara göre diğer depremler kadar ağır olmuştur. (Ambraseys ve Finkel, 2006). Yıllar geçtikçe depremlerin devamı 20. Yüzyılda da gelmeye devam etmiştir. Depremlerin bazıları hafif sallantılar şeklinde can ve mal kayıpları olmadan atlatılmıştır. Ne yazık ki tüm depremler için aynı şey söylenemez. İçlerinden Tokat ya da civarındaki illerden merkezli olarak meydana gelen depremlerden bazıları yıkıcı ve can kaybıyla sonuçlanmıştır. Bu depremlerin en yıkıcıları 1887, 1916, 1919, 1939 (Erzurum depremi) ve 1943 yıllarındaki depremlerdir. (Cinlioğlu, 1973). 1919 yılındaki Almus’ta meydana gelen 8 şiddetindeki depremde Yeşilirmak ve ilçe merkezlerinde pek çok bina yıkılmış ve can kaybı yaşanmıştır (Üzen, 2010). O tarihlerde yaşanan depremler sonrasında o dönemin insanlarından edinilen bilgiler sonrasında Almus merkezinin neredeyse tamamıyla tahrip olmuş cami, köprü ve medresesinin yıkılmış kış ayları olmasına rağmen insanlar çadırlarda yaşamaya devam ettikleri öğrenilmiştir (Bilgen, 2019).

1939 Erzurum depreminin yıkıcı etkileri Tokat’ta da etkisini göstermiştir. Bu deprem Tokat merkezdeki dükkanların, evlerin, cami gibi birçok yapının zarar görmesine ve can kayıplarına neden olmuştur. 7,9 şiddetindeki depremde Tokat ve ilçelerinde toplamda resmî kurumlarda dahil olmak üzere 3,225 bina yıkılmış, 2,269 kişi hayatını kaybetmiş, 1471 kişi de yaralanmıştır. Bazı yerleşim yerlerinde depremin beraberinde yangınlar çıkmıştır (Tuğluoğlu, 2015), (Üzen, 2010).

Tokat’ta 1942 yılının aralık ayında Erbaa- Niksar merkezli 7 şiddetinde ağır hasarlara, can ve mal kayıplarına yol açmış yıkıcı bir deprem daha gerçekleşmiştir. Niksar -Erbaa arasında 5 km’lik bir yüzey kırığına sebep olmuştur. En büyük yıkım Erbaa’da yaşanmıştır. Kentte büyük hamam ve birkaç ahşap yapı dışındaki binaların çoğu yerle bir olmuştur. 2295 ev yıkılmış, 4 otel, 4 fırın, 127 dükkân, 8 kahvehane, 13

depo ve belediye binası tahrip olmuş 3000 kişi vefat etmiş 6300 kişiye yaralanmıştır. Bu büyük deprem sonrasında birbirini tetikleyen 16 adet yangın çıkmış ve tutuşan evlerin her biri yanıp kül olmuştur. Veriler incelendiğinde Tokat'ın KAF hattı üzerinde yer almasından kaynaklı yüzyıllar boyu deprem ile iç içe olmasına neden olmuştur. Bu depremlerin bazıları birçok yerleşim yerini ortadan kaldırmıştır (Dönder, 2020). Tarihi eserler yıllar içinde yaşanan depremlerde ağır hasarlar almış, bazıları yok olmuştur. Günümüze gelindiğinde depremlerin devam etmektedir. Gerekli bakımları yapılmayan ya da yanlış yapılan eserlerin dayanmakta güçlük çektikleri yapılan incelemeler sonunda ortaya konmuştur. Tezin konusu olan Ali Paşa Külliyesi de bu depremler sonucunda ağır hasarlar almış ve hatta bazı birimlerini kaybetmiştir.

2.3.2. Seller ve Su Taşkınları

Seller genellikle, uzun süreli ve kuvvetli yağışlardan sonra yaşanmaktadır. Taşkın ise oluşan büyük hacimli akımların akarsu yatağına sığmaması sonucunda gerçekleşen taşmalardır. Su taşkınlarının sebepleri incelendiğinde ani, kuvvetli yağışlar ve kar erimesi karşımıza çıkmaktadır (Özmen, 2015). Tokat bulunduğu konumundan kaynaklı olarak yıllar içerisinde birçok kez sele maruz kalmış ve bu afetlerde hasarlar almıştır. 1677 yılının aralık ayında Amasya ve Tokat'ta şiddetli yağışlar sonucunda meydana gelen sel de Yeşilırmak yatağından taşarak ekinlere zarar vermiş ve halkı zor durumda bırakmıştır. Bu yüzden o sene halk vergiden muaf tutulmuştur (Demir ve Aktaş, 2008). Sel ve taşkınlar 19. ve 20. Yüzyılda Tokat'ta büyük yıkımlara sebep olmuştur. Tokat'ta 1826, 1839, 1862, 1889, 1901 ve 1908 yıllarındaki sel felaketinin sebep olduğu yıkımları tutulan kayıtlardan görülmektedir (Cinlioğlu, 1973). 19. yüzyılda gerçekleşen felaketlerden en kapsamlısı olarak 1862 yılında gerçekleşen afet öne çıkmaktadır. Aşırı ve dolu yağışının etkili olduğu selde dereler taşmış çevreye zararlar vermiştir. Ekinler zarar görmüş, ağaçlar ve köprüler yıkılmış, 322 hane, cami, mescit, okul gibi kamu binaların çoğu hasar görmüştür (Öztunç, 2012). 20. yüzyıla gelindiğinde sel felaketleri görülmeye devam etmiştir. İlk olarak 1901 yılında görülen sel ve taşkınlar sırasında Kazabad nahiyesinde bulunan derelerdeki suların ovadaki araziye sular altında bıraktığı kayıtlara geçmiştir (Cinlioğlu, 1973). 1908 yılında fırtına sonrasında şiddetli yağmur ve dolu yağışının etkisiyle Behzat deresinde taşkın yaşanmıştır. Taşkın Tokat merkezde ve özellikle dere yatağındaki mahallerde ciddi hasarlara yol açmıştır. Behzat meydanında yer alan taş postane sele dayanamamış ve

tamamıyla yıkılmıştır. Felakette 225 kişi hayatını kaybetmiş 433 hanenin ve cami, suyuolları, köprü, okul, han vb. yapılarının da içinde olduğu 469 bina tahribata uğramıştır. Yaşanan tahribatın onarılması yıllar sürmüş bunun sonucunda pek çok kişi evlerinden olmuş ve kamu hizmetleri yavaşlamıştır (Öztunç, 2012). 1934, 1939 ve 1940 yılında taşkınlr ve sel felaketi Tokat ve ilçelerinde devam etmiştir. Birçok köyde büyük hasarlar ortaya çıkmış köprüler, yollar, tarlalar kullanılmaz hale gelmiştir. 40'lı yıllarda felaketler aynı hızıyla devam etmiş, can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Bir önceki felaketlerin olumsuz etkileri ortadan kaldırılmadan yenilerinin yaşanması Tokat'taki sosyal hayatı, yerleşim yerlerini, ekonomiyi kötü şekilde etkilemiştir (Üzen, 2010). Şehrin afetler sırasında arka arkaya aldığı hasarların telafisinin fazla olması ve tarıma dayalı bir ekonomiye sahip kentin tarım alanlarının kullanılamaz hale gelmesi vergilerin alınamamasına neden olmuştur. Felaketler sonucunda kamuda aksaklıklar yaşandığı görölmektedir. Bu aksaklıklar insanların güvensiz hissetmelerine bu nedenle göç etmelerine, tarihi yapıların bakım ve onarımlarının düzenli yapılamaması gibi birçok alanda zorluklar yaşanmasına sebep olmuştur.

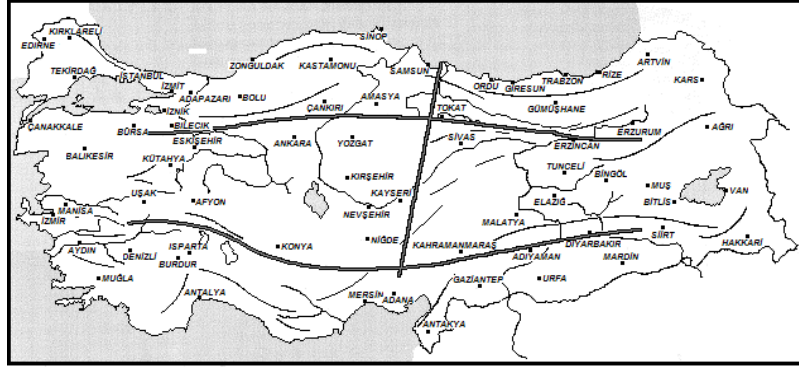
2.3.3. Yangınlar

Yangın ne sebeple çıkarsa çıksın kontrol altına alınmadığı takdirde çok büyük hasarlara sebep olan felaketlerden biridir. Tokat mimarisinde özellikle sivil mimarisinde ahşap yapı malzemesinin önemli bir elemanı olduğu düşünöldüğünde yangının ciddi sorunlara yol açtığı görölmektedir. Bunun yanı sıra yapıların çoğunun bitişik nizam ve yangına müdahale kısmında yaşanan yetersizlikler de eklendiğinde yangınların kısa sürede hızla büyüyüp yayılmasına sebep olmuştur (Akın, 2009). Tokat için yangının diğeri bir tetikleyicisi olarak Celali ayaklanmaları gösterilebilmektedir. Bu ayaklanmalar sürecinde yaşanan vandalizm ile mahaller ateşe verilmiştir. 17. yy. ortalarına kadar kentte yaşanan Celali ayaklanmalarının kırsal kesime ve kent merkezine çok fazla zarar vermiştir. Kent merkezinde 1601'den 1627' ye kadar devam etmiştir (Aktüre, 1978). Bu isyanların Tokat'a verdiği hasarlar o dönemin Avarız Defterindeki kayıtlardan elde edilebilmektedir. Kayıtlara göre yakılan mahalle sakinlerinin zor duruma düştüklerini, göç etmek zorunda kaldıklarını ya da vergi ödeyemez hale geldiklerinin bilgisini elde edilmektedir (İşbirli, 1987). Tokat 1113-1701 nolu Şer'ie Sicil defterine göre bütün sokakların ve hanlarının eylöl ayında yandığının bilgisini edinilmektedir. Ayrıca seyyah Tournefor'da aynı yangından eserinde bahsetmektedir. Devamında 1150/1737 tarihinde

ramazana iki gün kala hanların ve gazezlerin bulunduğu sokakların haricindeki tüm sokaklarında yangın meydana geldiği kaydedilmiştir. 1206/1792 nolu Şer’iye Sicil defterinde “büyük bir yangın” olarak bahsedilen bir yangının olduğu anlaşılmaktadır ama defterde yangınla ilgili başka bir bilgi yer almamaktadır (Cinlioğlu, 1950). 1330/1914 tarihinde Tokat’ta Mahkemeönü Çarşısı (Cumhuriyet Meydanı) olarak bilinen en önemli ticaret alanında büyük ölçekli bir yangın meydana geldiği bilinmektedir (Beşirli, 2001). Yangının boyutu Cinlioğlu’nun eserine şu şekilde yansımıştır, “*Bugün Cumhuriyet Meydanı dediğimiz yerde daha çok Ermeni ve Rum vatandaşının zengin vitrinli ticarethaneleri ve evleri yanmıştır. Bir şişeci dükkanından çıkan yangın çabukça büyüdü, caddenin her iki tarafını kaplamıştır. Yangın büyük Buzluk Sokağı’ndan Sulu Sokak ağzına kadar iki yanda 80 evi, 91 dükkânı, 2 eczane, 3 hanı yakmıştır. Aksu’nun kesik olmasının ve ilkel vasıtalar yangının büyümesinde etkili olmuştur. Bu yangında 2 kişi ölmüş, 8 kişi yaralanmıştır.*” (Cinlioğlu, 1973) Yaşanan yangının neticesinde geniş bir alanın harap olması, ticaret merkezi olarak kullanılan bölgedeki sivil mimarinin aldığı hasarlar göz önüne alındığında en çok zarar veren yangın olarak adlandırmak mümkündür. Sonucunda günümüzde Cumhuriyet Meydanı olarak kullanılan meydanın gelişmesi ve şekillenmesinde önemli bir yer edinmektedir (Akın, 2009). 2 Ocak 1916 yılında bir yangın daha gerçekleştiğini kayıtlardan öğreniyoruz. Bu yangında iki kapılı basmacı hanı, iki ev ve bazı dükkanların yandığı yazılmıştır (Cinlioğlu, 1950).

2.4. Tarihi

Tokat, Anadolu Medeniyetleri için önemli bir şehir olmuştur. Anadolu’nun en eski yerleşim merkezi olan şehrin, siyasi tarihi incelendiğinde tarih öncesi dönemlere kadar uzandığı görülmektedir. Bulunduğu konum itibarıyla ticaret yollarının kesiştiği yerde bir kavşak görevi gören Tokat, Anadolu üzerinde kurulan ve bulunan tüm milletlerden izler taşır (Şekil 2.4) (Seçgin, 1993). Tokat kentinin kuruluşu net olarak bilinmemesine karşın incelenen kaynaklardan elde edilen bilgiler yerleşim tarihinin Kalkolitik çağdan (M.Ö. 5400-3000) başlayıp ilk tunç çağı sonrasında devam ettiğini göstermektedir (Açıkel, 2012).

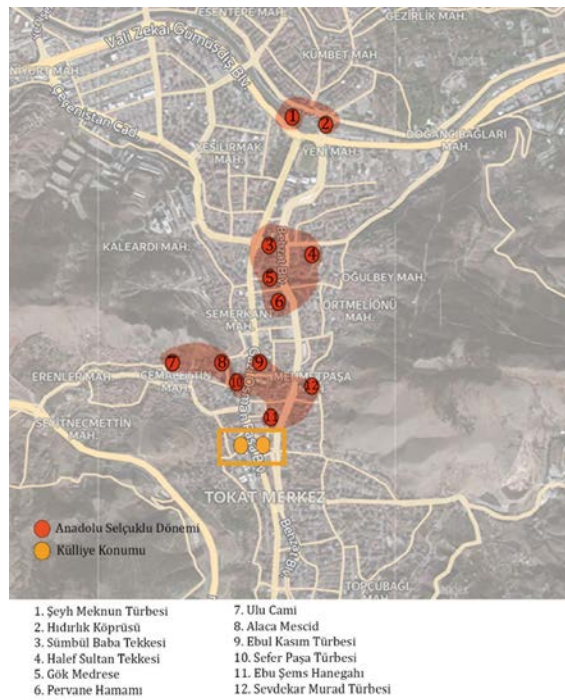
Şekil 2.4. Anadolu Doğal Yol Akısları (Bektaş, 1999)

MÖ 2000-600 yılları arasında Tokat'ın hem doğuya hem güneye giden yollar üzerinde olmasından dolayı o tarihlerde bütün yöreye yayılmış olan Hititler ve Frigler tarafından yerleşim yeri olarak seçilmesine sebep olmuştur ve şehrin yüksek düzeyde sanat ve kültürel yaşama sahip olmasını sağlamıştır (Yavi, 1986). MÖ 1600'lerde Tokat'a yerleşen Hititlilerle bölgede yazılı tarih dönemi başlamıştır. MÖ 1170'lere gelindiğindeyse bölgede Hititlerin hükümdarlığı yıkılmış, Tokat ve çevresinde Friglerin egemenliği başlamıştır. Bu bilgilere Zile'deki Maşathöyük kazılarında ortaya çıkan Frigya dönemine ait yapıların ve buluntular aracılığıyla ulaşılmıştır. MÖ 6. yy. da bölgede Medlerin hakimiyetinin Friglerin egemenliğine Kimmerlerin son vermesiyle başladığı tespit edilmiştir. MÖ 550'den sonra bölgenin yönetimi Perslere geçmiş ve Pers idaresindeki Tokat, Kapadakyon Satraplığı'nın sınırları içinde kalmıştır (Aydın, 1997). MÖ 1. yy. küçük Asya fethine girişen Roma İmparatorları Tokat ve çevresini kuşattıktan sonra Tokat'ı bir Roma eyalet şehrine dönüştürmüşlerdir. Karadeniz'in güney bölgesinde en yoğun yerleşim bölgesi Tokat ve çevresidir (Yavi, 1986). MS 5. yüzyıla kadar Roma imparatorluğunda olan Tokat, İmparatorluğun yıkılmasıyla beraber 1000 yıl boyunca sürecek olan Bizans egemenliği altına girmiştir (Yavi, 1986). Roma imparatorluğu, Bizans ve birçok kültürün egemenliğine giren Tokat'ın en önemli gelişme dönemiye asıl olarak Türklerin Anadolu'yu fethettiği dönemle başlar (Seçgin, 1993). 1071 Malazgirt savaşıyla Anadolu'nun Türkleşme dönemi başlamıştır (İşbirli, 1987). Tokat konumu itibarıyla Danişmentliler'in yönetimi altına girmiştir. Danişmentliler döneminde şehrin imara açılması ve Türk-İslam şehri olarak gelişme göstermesi sağlanmıştır. İlk olarak Niksar'dan başlayan bu imar faaliyetleriyle Tokat Kalesi çevresinde devam etmiştir (Şekil 2.5).

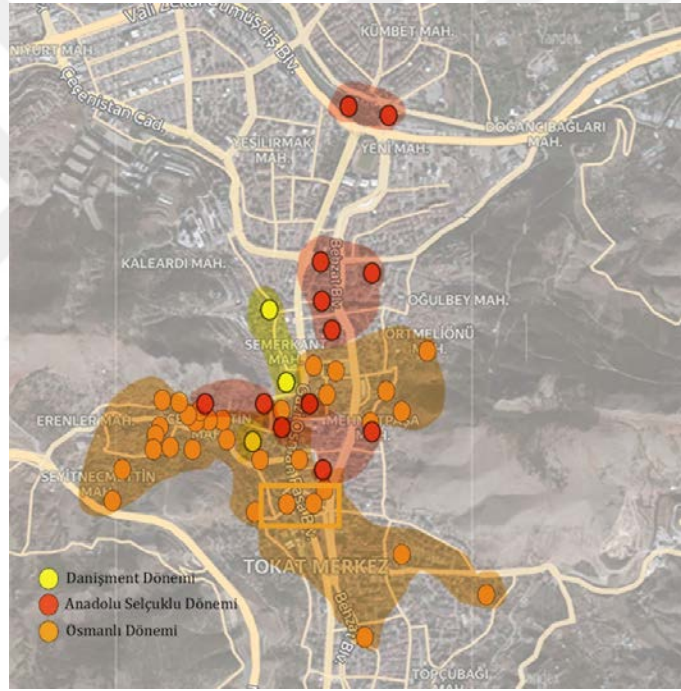
Şekil 2.5. Danişmentliler dönemi Tokat merkezdeki eserleri (Google Earth'e işlenerek)

1175 yılında II. Kılıçarslan'ın Danişmendli Beyliğine son vermesiyle Tokat Selçuklu yönetimine geçmiştir (Eravşar, 2004). Selçuklu devletini hakimiyet alanını genişletmesiyle Anadolu'da milletlerarası pazarlar oluşmaya başlamıştır. Anadolu'da önemli ticaret yolları üzerinde olan Tokat ve Amasya arasında kurulan pazarda şehrin önemli ölçüde ve kısa sürede gelişmesine öncülük etmiştir. Bu sayede yapılanma açısından 12. yy.'da ve 13. yy.'da önde gelen Anadolu kentleri içinde ilk 10 da yer almıştır (Şekil 2.6) (Turan, 1996).

Şekil 2.6. Tokat Selçuklu dönemi eserleri (Google Earth'e işlenerek)

Tokat 1308’ de Anadolu’daki Selçuklu hakimiyetinin son bulmasıyla sırasıyla İlhanlılar, Eretna Beyliği, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Tacüddinoğulları Beyliği’nin yönetimi altında varlığını sürdürmüştür (Eravşar, 2004). 1392’de Tokat ve çevresi Yıldırım Beyazıt zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır (Şekil 2.7) (Aydın, 1997). Doğu seferleri için padişahların İstanbul- Tokat arasındaki yolu kullanmaları Tokat’ın Osmanlı döneminde uç kent niteliğinde olduğunu gösterir (Asarkayalı, 1941). Tam bir geçiş noktası olması sebebiyle kimi zaman konaklama için kimi zaman için ise araştırmak için yerli ve yabancı seyyahlar, tüccarlar, ticaret kervanları, elçiler kente uğrayarak yollarına devam etmişlerdir (Cinlioğlu, 1950). Tokat sürekli olarak hareketli ve canlı bir merkez halinde işlemiştir.

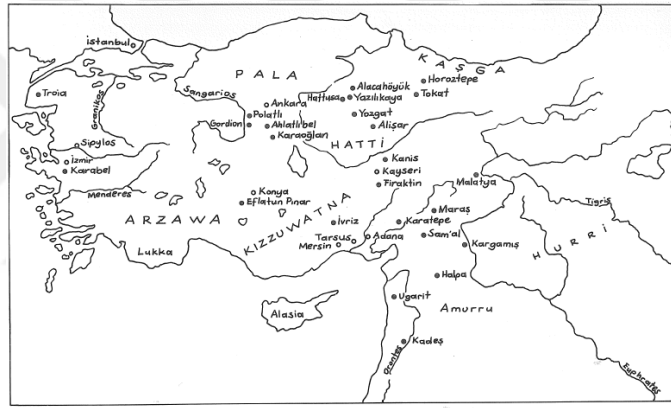

Şekil 2.7. Tokat Danışment, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı eserleri (Google Earth’e işlenerek)

Tokat II. Meşrutiyet dönemi olan 1863 yılında Sivas’a bağlı nahiye, 1878 yılında Mutasarrıflık (Sancaklık), 1920 yılında müstakil ve en sonunda 1923 yılında il konumuna getirilmiştir (Yavi, 1986). Yıllar içinde üzerinde imparatorluklar, devletler ve beyliklerin hüküm sürdüğü kentte her kültürden miras kalmıştır. Bu sebeple Tokat somut ve soyut kültürel miraslarıyla kültür envanterimiz açısından önemli bir konumdadır.

2.5. Tarihi Kent Dokusu

Tokat, antik dönemlerden günümüze kadar yerleşme sahası olmuştur (Ünal, 2004). Bu sayede neredeyse her dönem kentte imar faaliyetleri sürmüştür. Tokat'ta bulunan Yeşilırmak ve kollarının yerleşim alanı olarak seçilmesinde önemli bir yer oynamıştır (Kuntay, 1982). Bu sayede kentin oluşumu ve gelişimi ilk önce bu alanlarda başlamış daha sonra dışarı doğru açılmış olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tokat'taki ilk yerleşim yerlerini Tunç devrinde Erbaa'da bulunan Horoztepe ve Zile'de bulunan Maşathöyük olduğu yapılan incelemelerde ortaya koyulmuştur (Eravşar, 2004). Hititler döneminde yerleşim yeri olarak kullanılan bu bölgeler Kral Yolu'nun da geçmesiyle beraber gelişmeye başlamıştır (Şekil 2.8) (Aykun, 2001).

Şekil 2.8. Eski Tunç Devri'nde Anadolu'da bulunan uygarlıklar (Akurgal, 1995).

Hititlerden sonra Tokat'taki yerleşim yeri M.Ö. 4. yüzyılda Comana Pontica (Komana) diye geçen Tokat'ın 6 km. kuzey doğusunda yer alan Gümenek'tir (Şekil 2.9). Tokat kenti kuruluncaya kadar bölgedeki en önemli yerleşme alanı olmuş ve Med, Pers, Helenistik, Pontus, Roma, Bizans çağlarına kadar varlığını sürdürmüş antik kent özelliği taşımaktadır (Texier, 2002).

Şekil 2.9. Komana Antik Kenti kazı çalışmaları (URL,2)

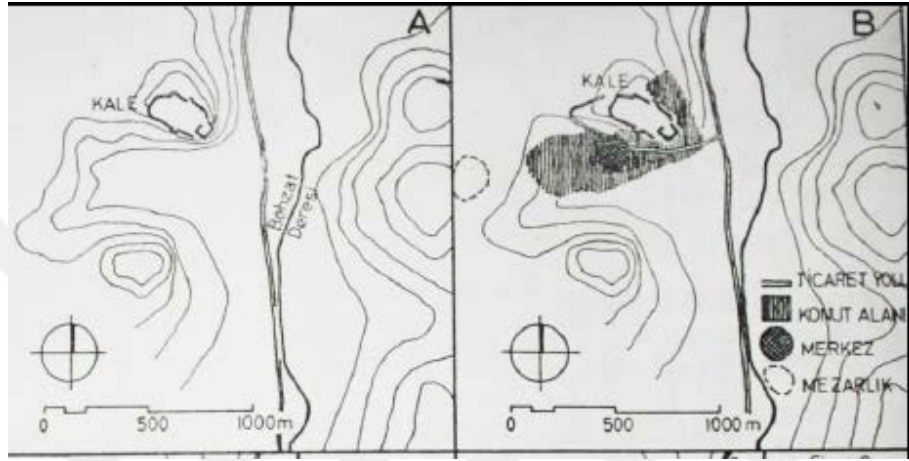
Comana’da yaşayan Hristiyanlar Roma döneminde Anadolu’daki misyonerlik faaliyetlerinin artmasıyla beraber yaşadıkları yerleşim alanı olan comana’yı terk ederek kalenin içinde kenti tekrar kurmuşlardır. Yeni olan bu yerleşim hareketi Orta çağlardaki diğer yerleşim yerleri gibi kale- kent özelliği göstermiştir (Aktüre, 1978). Kale- kent yerleşimi ayrıca deprem bölgesi olan Tokat içinde aynı zamanda güvenilir bir alan sağlamıştır (Şekil 2.10) (Canik, 1986).

Şekil 2.10. 1815 yılı Tokat kalesi ve çevresi gravürü (Gabriel, 1934)

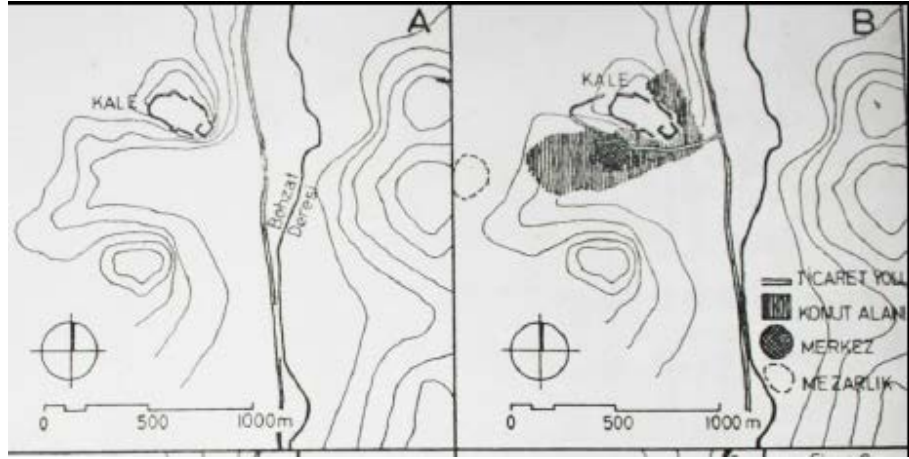
Antik dönemlerde Tokat kalesi ve çevresi kentin tüm ana kaynaklarını içeren bir merkez halinde işlemiştir. Kentin çekirdeğini oluşturan kale ve çevresinde önemli ekonomik faaliyetlerin gelişimi de görülmüştür (Ünal, 2004). 5. ve 6. yüzyıllardan 11. yüzyıla kadar Bizans Devletinin hakimiyetinde olan kale 8., 9. ve 10. yüzyıllarda Emevilerin, 11. yüzyılda ise Türkmen akımlarına maruz kalmıştır (Yavi, 1986). 1071 Malazgirt savaşıyla Anadolu’nun Türkleşme serüveni başlamıştır. Bu dönemde Fethedilen topraklar fethedene aittir (Kılıç Hakkı) politikası geçerli olduğu için Beyler elde ettikleri topraklarda kendi beyliklerini kurmuşlardır. 1073 yılında Malatya, Kayseri, Sivas, Tokat ve Niksar bölgeleri fethedilerek Danişmentlilerin egemenliği

altına girmiştir. Böylece Tokat 1073 yılında Türk hakimiyeti altına girmiştir (Melikoğlu, 1986). Danişmentliler ile şehrin Türk-İslam kültürüne göre imar faaliyetleri başlamıştır. Tokat'ı vakıf gelirleriyle gelişmesi sağlanmış ve İslam kültürünün ana elemanı olan camiler bu dönemde yoğun olarak yapılmıştır. İlk olarak kale içinde Melik Gazi Cami yapılmıştır. Daha sonra Garipler Cami ile imar faaliyetleri sürmüştür (Aksulu, 1999). Danişmentliler döneminde de kale ve çevresinden çok uzaklaşmadığı yapılan eserlerin çoğunlukla kale çevresinde yer aldığı görülmektedir (Şekil 2.11).

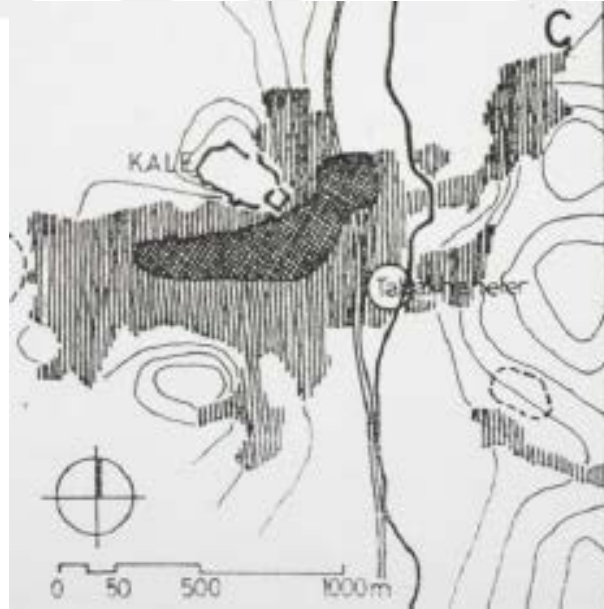
Şekil 2.11. Tokat konumu ve ilk yerleşim yeri (Aktüre, 1978)

Danişmentliler'den sonra Selçukluların egemenliği altına giren Tokat'ta imar faaliyetleri hızlanarak artmaya başlamıştır. Coğrafi konumu ve ticaret yollarında yer almasıyla birlikte kentte gelişim hızlanmıştır (Öztürk, 1986). 13. ve 14. yüzyıllarda şehrin kale çevresine bağlı kalmayıp kalenin eteklerine doğru açıldığı görülmektedir. Bu dönemlerde şehir yoğun şekilde imar faaliyetlerine maruz kalmıştır. Selçuklular zamanında ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan ve zengin vakıf gelirlerine sahip olan Tokat'ta ve çevresinde birçok han, kervansaray, hamam ve cami inşa edilmiştir (Şekil 2.12) (Öztürk, 1986). 1308'de Selçuklu devletinin yıkılmasıyla Tokat'ta İlhanlı devletinin hüküm sürdüğü görülmektedir. Nureddin Esen Timur Türbesi, Ahi Muhyiddin Türbesi ve Acepşir Türbesi gibi eserleri inşa edilmiştir. Yapılan eserlerin şehir içi yerleşim yerlerinden uzaklara yapıldığı ve böylece kentin yerleşiminin genişlediği görülmektedir (Gökbilgin, 1979).

Şekil 2.12. 13-14. yy yerleşim yeri gelişimi (Aktüre, 1978)

Osmanlıların Tokat'taki imar faaliyetleri 15. yy.'da başlamaktadır (Elpe, 2015). Ticaret ve topoğrafyanın etkisinden dolayı Osmanlılar döneminde de ticari yaşamın belirlediği akslar üzerinden imar faaliyetleri gelişmiştir. Doğuda Behzat ve Meydan mahalleri ile batıda Sulu Sokak'ta yoğun imar faaliyetleri yaşanmıştır (Erkara, 2010). Sulu Sokak'ta bu dönemlerde birçok eser inşa edilmiştir. Sulu Sokak'taki bu gelişim sayesinde kentin merkezi de burası olarak geçmektedir (Şekil 2.13).

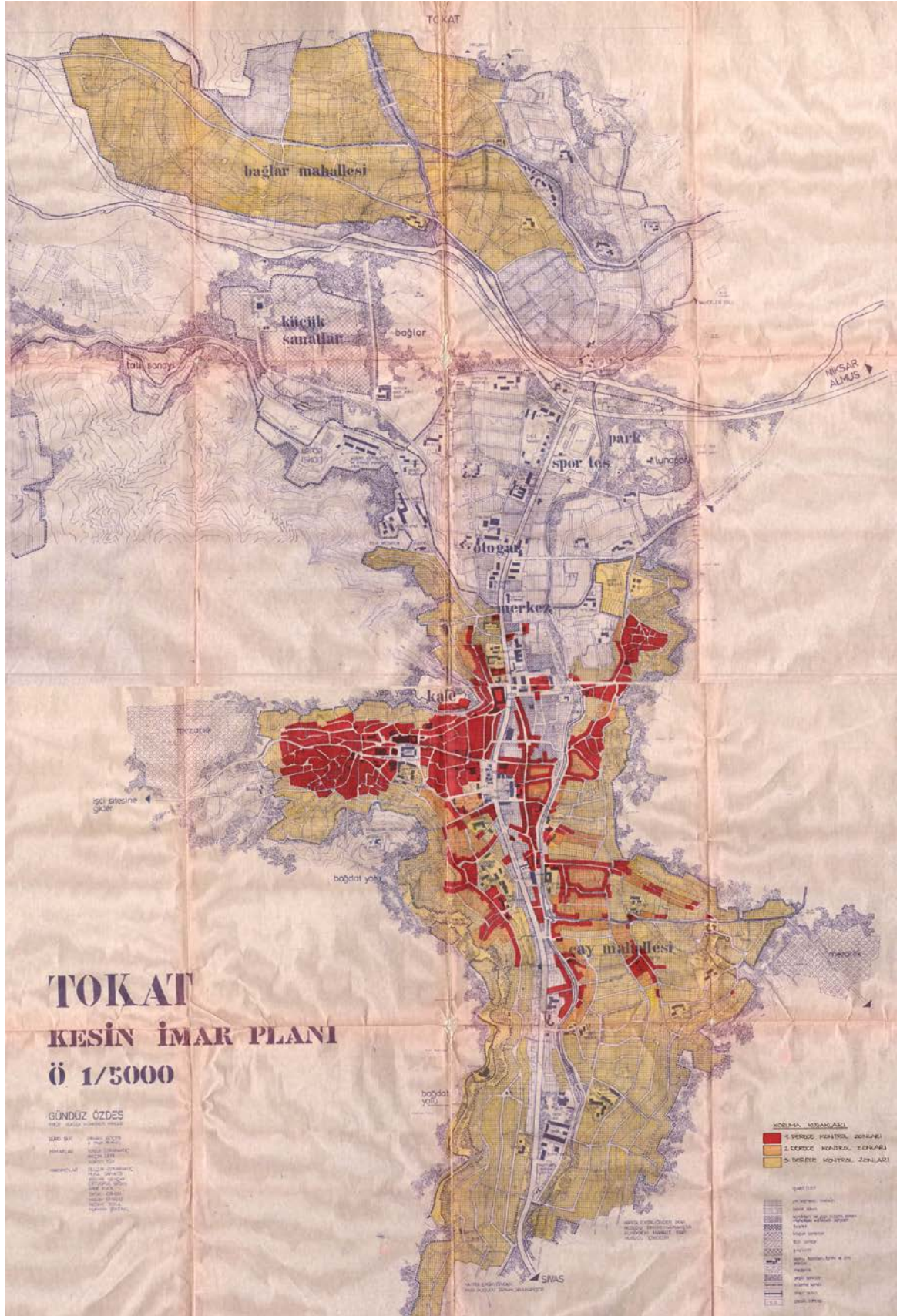
Şekil 2.13. 17. yy Sulu Sokak gelişimi (Aktüre, 1978)

İstanbul'dan gelen ana aksın ileride Sivas ve Erzurum'a ayrı ayrı bağlandığı görülmektedir. Elde edilen bilgiler ışığında kentin işleyişine bakıldığında ana aksın doğu-batı güzergahı arasında olduğu fark edilmektedir (Şekil 2.14).

Cumhuriyet dönemine kadar Tokat'ta planlı şekilde bir imar faaliyeti gelişim göstermemiştir. Şehrin antik çağlardan Cumhuriyet Dönemine kadar kervan yolları gibi önemli ticaret aksların çevresinde geliştiği ve 1886 yılında açılan Bağdat caddesi ile yeni bir aks üzerinde genişlediği görülmektedir. Bu genişlemeler sonucunda yapılan eserler o bölgede oluşan ihtiyaçları gidermek üzere plansız olarak yapılmıştır. Bu dönemde Tokat'taki ilk merkez olan Sulu Sokak ve açılan cadde ile ikinci bir merkez oluşmuş ve kent bu merkezlerin etrafında gelişim göstermiştir. 1930 yılına gelindiğinde Tokat'ta imar planlaması yapılması için girişimler düzenlenmiştir. 1933 yılında Yapı Yolları Yasası ile ilk kent haritası 1934 yılında çizilmiştir. Çizilen haritada Tokat için yerleşme önerisi ve pek çok düzenleme önerisi bulunmaktadır. 1939 depremi gibi ağır yıkımlar yaşayan Tokat için önlem amaçlı yumuşak ovalara ve güvenilir olmayan yamaçlara, arazilere yerleşmeme uyarısı verilmiştir. Yapılan binaların iki katı geçmeyecek şekilde ahşap karkas sistemi ile yapılması konusunda tavsiyede bulunulmuştur. 1948 yılında bir imar planı daha yapılmıştır. Bu imar planı Y. Mimar Kemal Ahmet Aru'ya Gündüz Özdeş'in yardımcılığında çizdirilmiştir (Şekil 2.19). 1/5000 ölçekli çizilen imar planı ile aynı zamanda kent için koruma zonları da belirlenmiş ve koruma anlamında Tokat'ta ilk planlı adımlar atılmaya başlanmıştır. İmar planıyla eski kent merkezi eldeki imkanlar ile düzenlenmiş ve yeni yerleşmeler için az yoğunluklu bölgelerde alanlar gösterilmiştir. 1960 yılında kentin kuzey-güney aksı üzerinden geçecek olan Samsun- Sivas yol hattı için bu doğrultu üzerinde yapılan planlar ve kültürel miras dikkate alınmadan tarihi yapılar ve sivil mimari örneklerinin yıkıldığı kayıtlara geçmiştir (Şekil 2.18) (Kuntay, 1982).

Şekil 2.18. 1960 yılında Tokat kent görünümü (Tokat Tapu Kadastro Arşivi)

Şekil 2.19. Tokat Kesin İmar Planı 1948 (Gündüz Özdeş'ten)

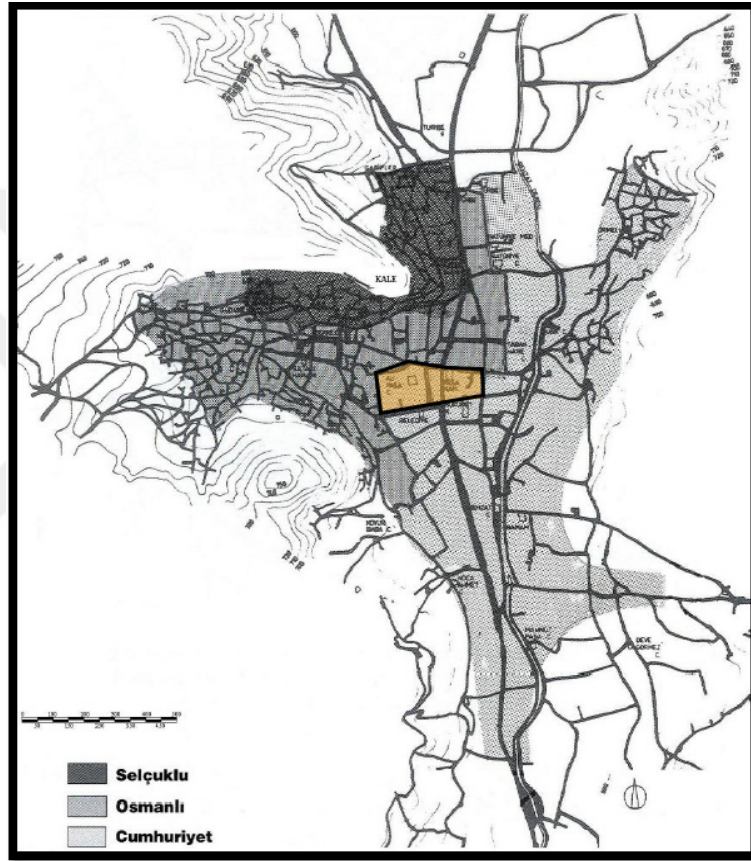
Bu yeni açılan yol ile kentin kuzey-güney yoğunluğu artmış Tokat'ın tarihi ve nitelikli dokusunu zedelenmiştir (Aksulu, 2013). Kent içinde düz bir çarşı yolunu oluşturan bu bulvar ile Behzat Deresi civarındaki yeni oluşumlar Gaziosmanpaşa Bulvarı üzerine taşınmıştır. Böylece Tokat'ta üçüncü kez bir merkez daha oluşturulmuştur. Günümüzde Gop. Bulvarının tüm Tokat'ı ikiye böldüğü görülmektedir (Kalkan, 2021). Caddenin yapımı sırasında şehrin kentsel bütünlüğü dikkate alınmadan bölünme işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu aks sayesinde kent merkezinin genişlemesi sağlanırken tarihi değerlerin önemsenmemesi sonucunda büyük bir yıkımda yaşanmıştır. Tez konusunu oluşturan Ali Paşa Külliyesi'de yeni açılan bu arter yüzünden birimleri arasındaki bağı koruyamamış ve parçalanmıştır. Hamam ve diğer yapıların arasından geçen bulvar ile zamanla külliye kavramının yitirmek üzere olduğunu görmekteyiz. Yıkılan elemanlarıyla birlikte günümüzde sadece bazı kaynaklarda külliye olarak bahsedilirken çoğu zaman cami ve hamam yapıları ayrı olarak ele alınmaktadır.

1967 yılında yapılan yenilikler sonucunda Tokat için üçüncü imar planının yapılması elzem olmuştur. Bu planda kent merkezinden uzakta yeni yerleşim alanları belirlenmiştir (Kuntay, 1982). Daha önce yerleşime açık olmayan bağlar bölgesi de 1967 imar planı ile yerleşime açılmıştır. Yeni açılan yerleşim yerleri sayesinde kent merkezinden uzakta, kent dokusundan bağımsız, çoğunlukla toplu konutlaşmanın olduğu “Karşıyaka” yerleşim bölgesi olarak hizmet vermeye başlamıştır (Şekil 2.20) (Kalkan, 2021).

Şekil 2.20. Tokat kenti Karşıyaka yerleşim görünümü 2023 (Google Earth düzenlenmiştir)

Tüm verilerin incelenmesi sonucunda Tokat kentsel gelişimi Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi boyunca organik şekilde gelişmiştir. Kale içinde başlayan yerleşim Selçuklu dönemi ile kalenin eteklerine dağılmaya başlamıştır. Osmanlı döneminde daha da genişlemiş ve yeni bağlantı aksı oluşturulmuştur. Cumhuriyet ile il statüsü kazanan kentin 1950 yılındaki yoğun göçler ile geniş sınırlara ulaştığı görülmektedir. Tüm bu süreç içinde dönemler birbirini beslemiş bir bütün şekilde genişlemiştir.

Şekil 2.21. Tokat kent merkezinin tarihsel gelişimi (Aru, 1998'den düzenlenmiştir)

2.5.1 Tarihi Kent Dokusunun Koruma Gelişimi

Geçmişten günümüze kadar Tokat kent merkezinde yapılan imar faaliyetleri incelendiğinde üç önemli meydanın olduğu görülmektedir. Kale'nin güneyinde bulunan ilk merkez olan "Sulu Sokak", valilik ve belediye binasının arasındaki Ali Paşa Külliyesinin içinde yer aldığı "Cumhuriyet Meydanı" ve son olarak Hatuniye Cami ile Taşhan arasındaki eski dönemlerde panayırların kurulduğu "Meydan" şehrin en önemli ticaret merkezlerini oluşturmaktadır. (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016). Tokat

tarihi kent dokusu alınan tüm önlemlere rağmen 50’li yıllarda görülmeye başlanan kırsaldan kente göçlerden tetiklenen kentte; açılan yeni yollar, hızlı yerleşmeler, orantısız göçten dolayı sağlıklı şekilde yapılanma ve gecekondulaşmaya maruz kalmıştır. Çöküntü alanlar haline gelen kent merkezindeki eski sakinlerin evlerini terk etmeleriyle yoksul kesimlerin ve göçmen gruplarının yerleşmeye başlamıştır. Bu durumda kent merkezinin tarihi dokusunda bozulmalar hızla artmaya başlamıştır (Kocatürk ve Şengül, 2020). Bu anlamda Tokat için günümüze kadar 3 önemli karar alınmıştır. 1981 yılında yapılan ilk girişimde 1948 yılında Y. Mimar Kemal Ahmet Aru tarafından çizilen imar planında 1. Derece, 2. Derece ve 3. Derece koruma alanları olarak belirlenen alanların tescil işlemi yer almıştır. 1981 yılında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (G.E.E.A.Y.K.)’nın A-3218 sayılı kararı ile 1/5000 ölçekli “Tokat İmar Planı”nın kabulü gerçekleşmiş Tokat kent merkezinin sahip olduğu zengin ve nitelikli kentsel dokusunun korunması sağlanmıştır. Karar da Tokat merkezinin anıtsal yapıları, sivil mimarlık örnekleri, kent dokusu ve yeşil örtüleriyle birlikte kentsel sit olduğuna, imar planı çalışmalarının tamamlanıncaya kadar daha önceki imar planında belirlenen koruma alanlarının 1., 2., ve 3. Derece sit alanları olarak ilan edilmesine karar verilmiştir. 1984 yılında bu bölgelerin Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu (T.K.T.V.Y.) tarafından sit alanlarının ve yapılanma koşulları belirlenmiş ve 181 yapı, taşınmaz kültür varlığı olarak tescillenmiştir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984). Alınan kararın diğer eki olan 1/1000 ölçekli hali hazır haritalarda “Taşınmaz Kültür Varlığı” olarak tescil edilen yapıların işaretlenmesi ve bölgeler halinde Sit Alanlarının çizilmesi yapılmıştır (Akçay, 2013). 1990-1992 yılları arasında Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Müellifi Işık Aksulu, Gediz Uruk ve Yaşar Bahri Ergen tarafından yapılan Tokat Kentsel Sit Alanları Koruma Amaçlı Çerçeve İmar Planı ile Yüksek Kurulun 1984 yılında aldığı geçici dönem yapılaşma kararları geçerliliğini kaybetmiştir. Artık Koruma İmar Planı yapılaşma hükümleri geçerlilik kazanmış ve uygulanmıştır. Koruma amaçlı İmar Planı Yüksek Kurulunun belirlediği sit alanları aynen koruyarak devam ettirmiştir. Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri (2010)’ne göre Tokat merkezde farklı dönemlerden kalma 86 tane anıtsal yapı örneği ve 122 tane tescilli konut bulunmaktadır (Şekil 2.22) (Tokat Belediyesi, 2014). Yapıların yoğunlaştığı bölgelerden olan Halit Sokak’ta 2005 yılında sokak sağlıklaştırma projesi uygulanmıştır. 2009 yılında ise Sulu Sokak ve yakın çevresi için sokak sağlıklaştırma uygulamaları ve çevre düzenleme işiyle yapıların

3. KÜLLİYE HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Külliye kavramı hakkında pek çok tanım bulunmaktadır. Hasol'a göre külliye kavramı Selçuklular ve Osmanlılarda, bir cami ile medrese, muvakkithane, türbe, aşhane, darüşşifa, hamam, sebil, çarşı... gibi çeşitli yapıların meydana getirdiği toplumsal ve dini merkezlerdir (Hasol, 1975). Sözen ve Tanyeli'ye göre ise işlevleri birbirinin tamamlayıcısı özellikte ve mimari stilleri aynı olan yapılar topluluğu şeklinde ifade edilmektedir (Sözen ve Tanyeli, 1992). Külliye fonksiyonu ve yapılış amacı bakımından çağdaş, sosyal bir anlayışla oluşturulan cami merkezli çevresinde sosyal görevleri olan yapıların düzenlenmesiyle meydana getirilen yapı kompleksi olarak Akozan'an tarafından tanımlanmaktadır. Aynı zamanda Türklerin, dünya mimarlık sanatına kazandırdığı en önemli eser olarak söz etmektedir (Akozan, 1969). Tüm tanımlar incelendiğinde temel olarak bir merkez etrafında toplanan çeşitli yapılar topluluğuna külliye denilmektedir. Ancak bir külliye oluşması için her zaman tüm yapı birimlerinin eksiksiz olarak bir arada olması gerekmez. Sadece birkaç tanesinin aynı zamanlarda yapılması durumunda bile o yapı topluluğu yine "külliye" olarak adlandırılmaktadır (Cantay, 2002). Külliye işleyişi ve düzenini sağlamak için vakfiyelerde ayrıntılı olarak halka sunulacak hizmetler, görevli personeller hakkında bilgiler yer almaktadır. Külliye büyüklüğü ve hangi yapıları içereceği, vakfın gelir kaynaklarına, arsanın büyüklüğüne ve şehir içindeki yerine göre ayarlanmaktadır (Tokay, 1994).

3.1. Birimleri

Külliye kavramı incelendiğinde zaman içinde manzume, hey'et, imaret, site, imaret sitesi, kompleks gibi isimlerin kullanıldığı da görülmektedir. Genellikle bir cami etrafında şekillenen külliye zaman zaman medrese, ticari bir yapı veya türbe çevresinde de şekillendiği örneklerde olmuştur (Çobanoğlu, 2002). Külliye yapıldıkları konumlarına göre kent içinde bulunan külliye, kent merkezine uzak menzil bölgelerinde yer alan menzil külliye ve her iki türün özelliklerini de barındıran karma grup olarak üçe ayırmak mümkündür. Bu üç grupta bulunan külliye hitap ettikleri kullanıcıları ihtiyaçlarının farklı olmasından kaynaklı olarak elemanlarında ve bazı özelliklerinde değişiklikler görülebilmektedir. Yine de külliye birimleri çoğunun benzerdir. Külliye meydana getiren birimlerinden birkaçı şunlardır;

Cami: Müslümanların ibadetlerini yerine getirmek için bir araya geldikleri binaların büyükleri cami, küçüklerine mescit ve sadece duvar ile çevrili üstü açık mekanları da namazgah olarak adlandırılmaktadır (Arseven, 1983). Külliyelerin merkezinde olmasının nedenleri arasında camilerin aynı zamanda İslam dini yapı sanatının da ağırlık merkezini oluşturması gösterilebilir. Bu sayede genellikle merkezde ve odak noktası olacak şekilde tasarlanmış ve külliye'nin ana ögesi haline gelmiştir (Yılmaz, 2001).

Medrese: İslam medeniyetlerindeki eğitim ve öğretim kurumlarının genel adı olmakla birlikte genellikle yüksek öğrenim eğitimi içerir (Akozan, 1969). Sözlük anlamı okumak, anlamak, bir konuyu öğrenmek ve hıfz etmek için tekrarlamak gibi anlamlara gelen Arapça ders (dirase) kökünden gelmektedir (Bozkurt, 2004). Genel anlamda ders verilen mekânı kastetmek için kullanılır.

Sıbyan Mektebi: Osmanlı döneminde ilköğretim çağındaki kız ve erkek çocukların ilk eğitimlerini vermek üzere yapılan okuldur. Bu mekteplerde sabi, subyan olarak ifade edilen 5-6 yaşlarındaki çocuklar eğitim görürdü. İslam dininin eğitime verdiği önemden dolayı ebeveynler daha küçük yaşta çocuklarının hem dini bilgiler öğrenmelerini hem de okuma yazma öğrenmeleri için sıbyan mekteplerine gönderirlerdi (Tokay, 1994). Bir ya da iki odalı olarak inşa edilen külliye'nin küçük bir yapısı olan sıbyan mektebi günümüzdeki ilköğretim karşılığı gelmektedir (Akozan, 1969). Medreselerde olduğu gibi sıbyan mektepleri de münferit halde çocukların kolay ulaşabilecekleri bir konumda mahalle içinde yer alabilir. Bunun dışında karşımıza bir külliye'nin parçası olarak gelebilmektedir.

Kervansaray ve Hanlar: Temelde aynı işlevlere sahip olan kervansaray ve hanların yapıldıkları yerlere göre isimlendirilmektedir. Şehir içinde ticaret ve konaklama ihtiyaçlarının karşılandığı birçok dükkân ve depodan oluşan genellikle iki katlı avlulu plan tiplerine sahip yapılara şehir içi han denilmektedir. Kervansaraylarda benzer plan tipi ve işleve sahiptirler. Şehirden uzakta konumlandırılmalarında kaynaklı olarak bünyesinde ikamet eden misafirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hamam, mescit, yatakhane, ahır gibi mekanları bulundurur (Hasol, 1975).

Türbe: Hükümdar, vezir, halk üzerinde etkiye sahip şeyhlere, dervişlere, cami ya da külliye inşa ettirenlere, onların akrabalarına ayrılan binalara denir (Akozan, 1969).

Hazire: Cami, tekke, türbe gibi vakıf binalarının yanında o binaları yaptıran insanların ya da akrabalarına ayrılan küçük ölçekli mezar teraslarına verilen isimdir

(Akozan, 1969). Hazire kelimesi Türkçede etrafı çalı, çit veya taştan duvarla çevrili mekân anlamıyla kullanılmaktadır (Bozkurt, 2004).

Dükkân: Sözlük anlamı incelendiğinde esnafın perakende satış yaptığı zanaat sahiplerinin çalıştıkları küçük yer olarak karşımıza çıkan dükkanları farklı özellikleri bakımından tanımlamakta mümkündür. Kapısı çarşıya, sokağa ya da bir ticaret merkezine açılan içinde satış veya küçük ölçekli imalat yapılan yerdir (Hasol, 1975). Dükkanlar çoğunlukla 5-6 m² alana sahip çeşitli ihtiyaç malzemelerinin satıldığı kapalı ya da yarı açık ticaret mekanları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arasta: Eski dönemlerde aynı çeşit mal satan dükkanların bulunduğu mekanlar için kullanılmıştır (Hasol, 1975). Farsça olduğu düşünülen arasta kelimesinin “ordugâhta kurulan pazar” anlamına gelmektedir. Bu yüzden Türkçedeki kullanımı incelendiğinde ordugâh düzenine sahip belli bir plan düzeni içerisinde tertip edilmiş dükkanlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Çam, 1991).

Kütüphane: Bizde kütüphane olarak kullanılan kelimenin aslı yunanca olan bibliothek kelimesinden gelmektedir. İki ayrı kelimedenden oluşan bu kelime “Biblon” veya “Bublion” papirüs yapraklarını oluşturan bitkinin özü anlamına gelirken zamanla ilerleyen gelişmeler ile kitap şeklinde olan papirüs rulosu içinde ifade edilmiştir. İkinci kelime olan “theke”nin anlamıysa herhangi birşeyi içine alıp saklayan ya da koruyan şeklinde kullanılmaktadır. Böylece kütüphane kelimesinin tanımlaması yapılmaktadır (Eroğlu, 1998). Külliye yapılarının içinde karşımıza çıkan kütüphanelerin yapılma amacına bakıldığında medreselerde veyahut camilerde eğitim gören öğrencilerin yanı sıra halka açık olan kütüphanelerin kitaplardan istifade edilmesi için yapıldığı görülmektedir (Akozan, 1969).

Hamam: Eskiden suya ulaşım, ısıtma gibi imkanların çok gelişmiş olmamasında sebeple halkın yıkanmak için gittikleri bu amaca hizmet eden mekâna verilen isimdir. Özel sistemler ile ısıtılan, sıcak, soğuk akar suyu olan, kapalı kagir mekanlardır (Hasol, 1975). Anadolu da 12. ve 13. yüzyılda inşa edilen Türk hamamlarını kullanılan suyun sıcaklığına göre hamamların sınıflandırılmasının yapılması mümkündür. Bu şekilde hamamları doğal sıcak su ile çalışan kaplıca hamamlar ve sonradan ısıtma ile çalışan hamamlar olarak ikiye ayırabiliriz (Önge, 1995). İslamiyet ile Türklerde temizliğe olan önemin artması temizlik için gerekli yapılarında oluşmasında, yapılmasında etkin rol oynamıştır. Bu yüzden ne zaman bir cami ya da külliye yapılacağı vakit hamamın temeli atılmaktadır (Akozan, 1969). Akar suyun bol miktarda binaya getirilmesi kirli suyun atılması nedeniyle yapıldığı dönemlerde yüksek maliyet isteyen yapılar içinde yer

almaktadır. Ancak hamamların kullanımından alınan ücret sayesinde külliye içerisinde gelir getiren yapı grubu içerisinde (Ramazanoğlu, 2008).

Tekke: Aynı tarikata bağlı insanların toplanıp beraber ibadet ettikleri ve çoğunlukla sohbet ettikleri mekandır (Hasol, 1975). Kuruluş yerleri, dönemler ve işlevlerine göre pek çok isim kullanılmış olmasına karşın Osmanlı döneminden tekke olarak ifade edilmiştir (Tanman ve Parlak, 2011).

Sebil, Çeşme: Külliye planı içinde çoğunlukla yer almaktadır. Sebil mimaride Allah rızası gözetilmek suretiyle insanlara ücretsiz içme suyu dağıtılan yerlere denilmektedir. Çeşme ve sebiller genellikle camilerin yakınına kendilerine has bir üslup ile taş malzemeden yapılmış binalardır (Hasol, 1975).

Umumi Helalar: Tam anlamıyla külliye programları içinde yer almamaktadır. İhtiyaç duyulması durumunda külliye binalarına ve camilere ihtiyacı karşılayacak sayıda yapılmıştır (Akozan, 1969). Çoğunlukla abdest için gelen insanların kullanması için tertip edilen helalar bu yüzden camiye yakın olarak konumlandırılmıştır.

Muvakkithane: İslam dininde ibadetler beş vakit anlayışı içerisinde kendine ait vakitte yapılması gerekir. Bu yüzden Müslümanlar için vaktin belirlenmesi önemlidir ve bu ihtiyaçtan dolayı namaz vakitlerinin tayin edildiği mekanların yapıldığı görülmektedir (Eroğlu ve Tomar, 2015). Bu noktada muvakkithaneler vakitlerin belirlenmesine ve bununla ilgili aletlerin bakımlarının yapılması şeklinde hizmet sağlarlardı. Vaktin tayininde çalışan kozmografya bilimi eğitimi alan alimlere muvakkit denir. Sonuç olarak mekanik saatlerin olmadığı dönemde usturlap, güneş saati, rubu tahtası, pusula, kıblenüma gibi aletler ile vaktin tayin edildiği mekanlar muvakkithanelerdir (Akozan, 1969).

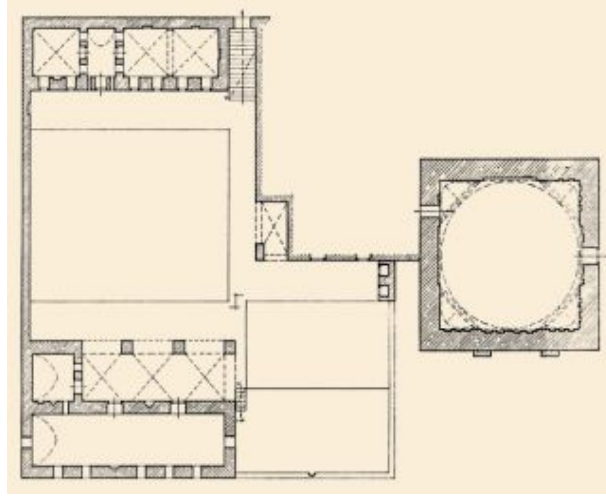
3.2. Tarihsel Gelişimi

İşlevleri ve yapılış amaçları açısından sosyal ve kültürel bir anlayışla oluşturulan külliyeler, dünya mimarlık sanatına Türkler tarafından kazandırılmış en önemli mimarlık kompleksidir (Akozan, 1969). 7. yy.'dan itibaren Türkistan ve İran'dan gelen göçebe Türkmenler sonucu Türkleşmeye başlayan Anadolu'nun, 11. yy.'ın ilk yarısından itibaren büyük bir kısmı Türklerin hakimiyeti altındaydı. 12. yüzyılda Türkler Anadolu'nun yurt olarak benimsenmesi için bayındırlık faaliyetlerini başlatmıştır. Anadolu topraklarındaki komşuları olan diğer Müslüman milletler ile kurulan ilişkiler ve sahip oldukları Türk kültürünün harmanlanmasıyla birlikte

Anadolu’da Türk-İslam mimarisinin temellerini atmışlardır. İslam dinin getirdiği ihtiyaçların sonucunda öncelikli olarak camiler, medreseler, tekkeler, hanlar ve hamamlar gibi mimari öğelerin örnekleri görülmeye başlıyor (Yılmaz, 2001). Külliyelerin yapılmasını sağlayan ise yaptıranların öldükten sonra hayır defterlerine sevap yazılmasını sağlayacak olan “sadaka-i cariye” bırakma isteklerindendir. Bu şekilde Anadolu topraklarında sadece saray eşrafının inşa ettirdikleri külliyelerin dışında da şahısların yaptırdığı külliyeler mevcuttur (Ahunbay 1989). Külliyelerin fonksiyonları yapılış amaçlarının çerçevesinde şekillenmektedirler. Yapıldıkları şehrin ortamına göre imar ve iskân, kültür ve yüksek öğrenim, dini sebepler, ticari ve politik amaçlar gibi birden fazla sebepten dolayı inşa edilmekteydiler (Argıt, 1993). Asıl yapılış amacına göre külliyenin büyüklüğü, kullanılacak malzeme çeşidi, kalitesi, hangi yapıların olacağı kararı ise yaptıranın ekonomik ve politik gücünden şekillenmektedir. Maddi güce bağlı olarak yaptırılan bu öğeler tek başlarına ya da toplu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakın ilişkiler şeklinde kurulan bu yapı toplulukları ise külliye kavramının zaman içinde gelişmesini sağlıyor. (Yılmaz, 2001).

3.2.1. I. Beylikler Dönem

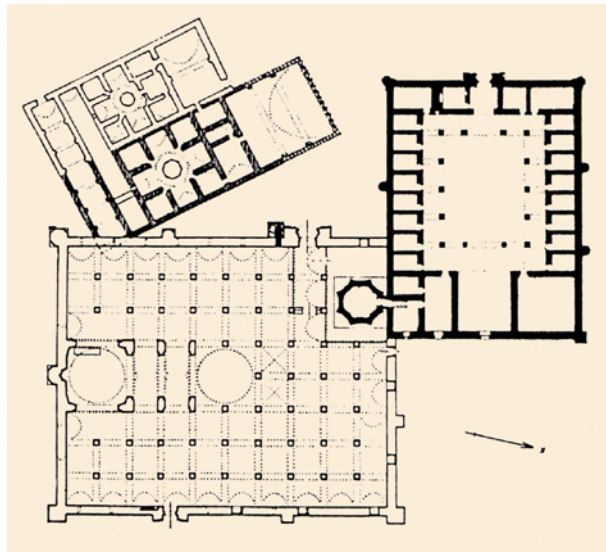
Malazgirt savaşından sonra Anadolu’da tek bir otoriter devlet kurulmamıştır. Fetihlerin hızlanması için kılıç hakkı politikası sürdürülmüştür. Bu sebeple Anadolu Selçuklu Devleti’nden önce I. Beyliklerin eserleri karşımıza çıkmaktadır. Anadolu’nun ilk külliye örneklerini ise Artuklular vermiştir. Artukoğlu sultanın kardeşi için yapılan Mardin’deki 1093 yılında bitirilen Eminüddin Külliyesi’dir (Çobanoğlu, 2002). Eminüddin tarafından başlanıp kardeşi Necmeddin İlgazi tarafından bitirilen külliye, cami, medrese, maristan, hamam ve çeşmenin bir avlu etrafında toplanmasıyla meydana getirdiği yapı topluluğudur (Şekil 3.1) (Yılmaz, 2001). Anadolu’daki erken dönem eserleri içerisinde Divriği Ulu cami ve Mengücekli Ahmed Şah Divriği Camisi Darüşşifasıyla birlikte külliye yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Aslanapa, 1984).

Şekil 3.1. Mengücekliler Dönemi Mardin Eminüddin Külliyesi (Altun'dan)

3.2.2. Anadolu Selçuklu Dönemi

Anadolu Selçukluların ilk külliye yapısı 1238 yılında yaptırılan Kayseri Huand Hatun Külliyesi'dir (Şekil 3.2). Selçukluların parlak dönemlerinde yapılmış olan külliye, merkezinde yer alan cami ve bağımsız üniteler halinde medrese, türbe ve hamamın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır (Argıt, 1993). Maksureli, mihrap önü kubbesi, ulu cami ve kuzeybatı köşesine bütünleşik türbe ve medrese ile külliye elemanlarının bir arada olması dikkat çekicidir (Papila, 2000). Anadolu Selçuklu dönemi külliye yapıları incelendiğinde merkezde cami yapısının önemli yer teşkil ettiği ve diğer yapıların camiye bağlı şekilde yapıldığı anlaşılmıştır.

Şekil 3.2. Kayseri Huand Hatun Külliye Planı A. Gabriel'den

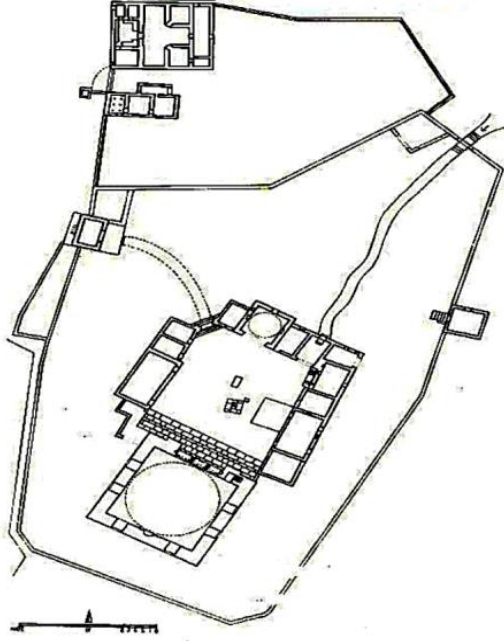
3.2.3. II. Beylikler Dönemi

1243 yılında Moğol istilasından sonra Anadolu Selçuklu Devletinin zayıflamasıyla birlikte otorite kaybı yaşaması sonrasında başlayan Anadolu Beylikleri Dönemi kurulduğu ortam itibariyle tam bir geçiş dönemini oluşturmuştur. Anadolu topraklarında güçlenmeye başlayan Osmanlılar ve Anadolu Selçuklular arasında tampon bölge olan beylikler her iki devletten de her anlamda etkilenmiştir. Haliyle bu durum mimari şemalarına da yansımıştır. Yapılan külliyelerde Selçuklulardan kalma geleneklerin izleri bulunurken yeni arayışlarda planlarda kendine yer bulmaktaydı (Papila, 2000). Beylikler dönemi külliye plan şemaları incelendiğinde Anadolu Selçuklu ve Osmanlı arasında geçiş sağladığından dolayı plan tiplerinin farklılaştığı ve çeşitlendiği görülmektedir. Batı beyliklerindeki verilen örneklerin Osmanlı üslubuyla benzerlik göstermesine karşın Doğu beyliklerinin külliyesi kendilerine has bulundukları bölgeden izler taşımaktalardı. Dekorasyon ve cephe mimarisi açısından Selçukludan izler gösterirken plan tiplerindeki etkisini azaltmak için yeni arayışlar vardır (Aslanapa, 1984). 1297-1299 yılları arasında inşa edilen Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey'in külliyesi, mihraba denk yedi nefli, ahşap sütunlu cami ile camiye bitişik olan türbeden oluşurken cami ile kale arasındaki yolun batısında hamam ve bedesten yapılarını da barındırmaktadır (Şekil 3.3) (Papila, 2000). Cami ve türbenin Selçuklulardaki gibi bitişik olmasına karşın diğer yapıların dağınık tercih edilmesi, yapı malzemesi açısından farklılıklar içermesi külliye anlayışına yenilik getirmektedir.

Şekil 3.3. Beyşehir Eşrefoğlu Külliyesi; 1. cami, 2. türbe, 3. hamam, 4. medrese, 5. han, 6. türbe

14. yy'dan itibaren güçlenerek alanlarını genişleten Osmanlılar çevrelerindeki beyliklerin mimari üsluplarında baskın roller oynamıştır (Yılmaz, 2001). Osmanlı etkisinde kalan külliyelerin planlarında artık Anadolu Selçuklularında görülen birleşik yapılar yerini tek bağımsız yapılara bırakmıştır (Aslanapa, 1984). Zamanla Osmanlı Devleti'nin kazandığı güç ile Beylikler dönemi eserlerindeki Selçuklu mimarisinin etkisinin yitirmeye başlandığı ve Osmanlı mimarisinin etkili olduğu görülmektedir. Bu geçişin en iyi şekilde hissedildiği, Osmanlı külliyelerinin temelini oluşturan Menteşeoğulları'ndan İlyas Bey'in 1403 yılında Balat'ta yaptırdığı külliye ilk deneme olarak kabul edilmektedir (Şekil 3.4) (Papila, 2000). Cami, medrese, türbe, han ve hamamdan meydana gelen külliyedeki yapılar cami avlusunun etrafından organik bir şekilde bağımsız ve dağınık şekilde konumlandırılmıştır (Demir, 2019).

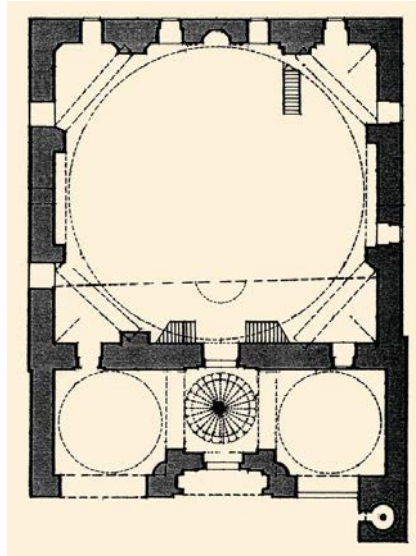

Şekil 3.4. 15. yy Balat İlyas Bey Cami, vaziyet planı (Durukan, 1988).

Beylikler dönemi külliyelerin plan şemaları incelendiğinde daha önce de belirtildiği üzere tek bir sisteme sahip olmadıkları açıkça görülmektedir. İncelenen külliyelerin ışığında aynı dönemlerde aynı coğrafya üzerinde hüküm sürmüş beyliklerin tam anlamıyla ortak bir üslup üzerinde birleşmemiştir. Önceleri tabi oldukları Selçuklu devletinden izler taşıyan külliyeler Osmanlı'nın kurulmasıyla birlikte yapılan eserlerde geçiş yaşandığı ve karışık üslupla eserler verdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

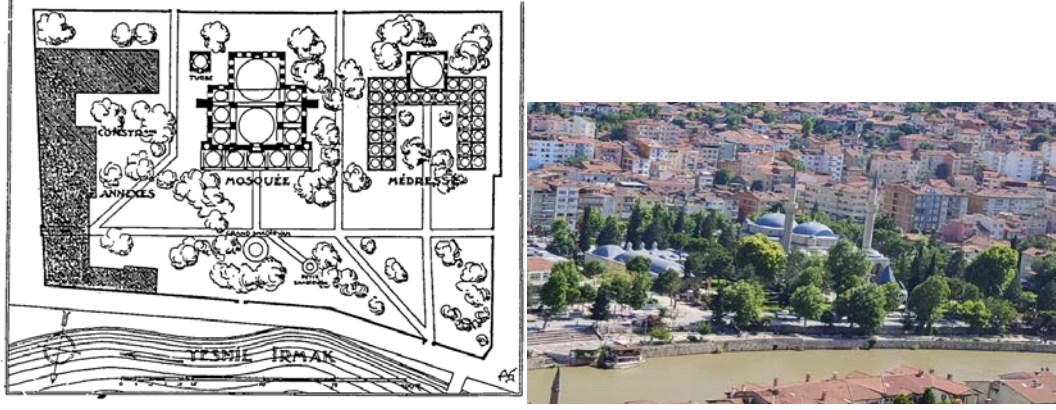
3.2.4. Osmanlı Dönemi

1299 yılında Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla beraber külliye, devletin siyasi ve toplumsal yapısına paralel olarak inşa edilmiştir. Fethedilen şehirlerde ilk örnekleri verilen külliye zamanla devletin güç kazanmasına bağlı olarak farklı planlarda yapılmıştır (Papila, 2000). İlk devir Osmanlı Külliyelerindeki gelişim Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemlerindeki cami, medrese ve imaretten oluşan külliye anlayışından farklı olarak ilerlemiştir (Akozan, 1969). Yerleşme ve güçlenme siyasetini izleyen Osmanlı aynı politikayı mimaride de uygulamıştır (Papila, 2000). Zaviyeli cami planının geliştirilmesi, tam anlamıyla merkezîyetçi fikrin ve geometrik düzenlerin oluşmaması, dağınık ve geniş programlı olmaları bakımından İlk Devir Osmanlı Külliye daha sonra gelecek olan klasik dönem için önemli bir temel hazırlamıştır (Yılmaz, 2001). Medreselerin camiler ile aynı büyüklüğe sahip olması külliyeledeki eğitim fonksiyonun önemini açıkça ortaya konmuştur (Papila, 2000). Şehir hanları ve bedesten yapıları da bu dönemde görülmeye başlanmıştır. Eklenen bu yeni yapıların düzenlenmesinde herhangi bir geometrik düzen veya simetri ilişkisi kurulmamıştır daha çok topoğrafya ile organik bir bağ oluşturulmuştur (Reyhanlı, 1974). İlk dönem külliyelelerinden olan Yıldırım Külliyesi, 1382 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Mudurnu'da inşa edilmiştir. Tek kubbeli bir cami, çifte hamam ve medreseden meydana gelmektedir. Medrese günümüze kadar dayanamamıştır (Aslanapa, 1984). Beyazid Cami Osmanlı Erken dönem yapılarının içinde tek kubbeli plan şemasının sade şekilde uygulandığı ilk örneklerden biridir (Şekil 3.5) (Önal, 2013).

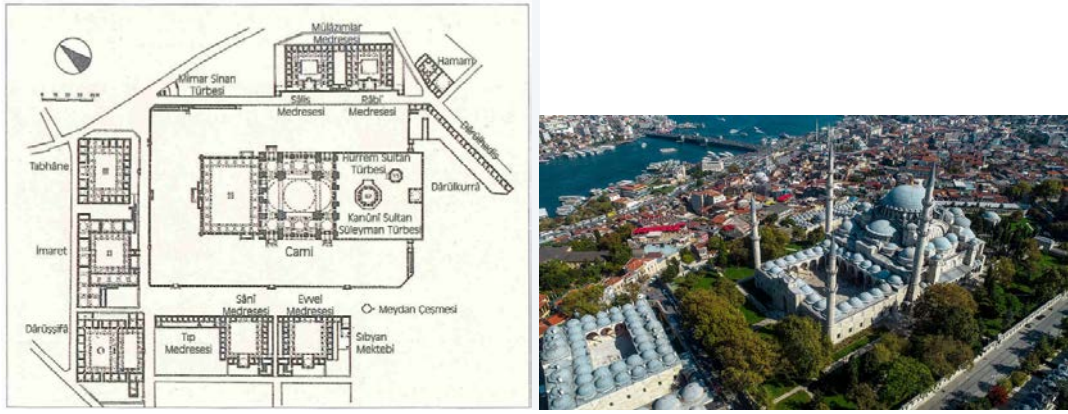
Şekil 3.5. Mudurnu Beyazid Cami Planı (TDV İslam Ansiklopedisi, 2023)

II. Murat dönemi de yapılan külliyesi Osmanlı külliye programının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1424-1426 yılları arasında Bursa'da yapılan Muradiye Külliyesi ile gelişmiş külliye anlayışının temelleri atılmıştır. Cami, medrese, imaret, hamam ve 13 türbeden oluşan külliye de topoğrafyanın etkisinin yanında simetri ve bütünlük arayışının yer edinmeye başladığı görülmektedir. Caminin arka tarafına konumlandırılmış türbeler hariç diğer yapıların hepsi aynı çizgi üzerinde hizalanmıştır (Ceyhan, 1988). Bu dönemde inşa edilen külliyeler çoğunlukla padişahlar ve saray erkanı tarafından yaptırıldıkları için kaliteli malzemeler seçilmiştir böylece yapıların uzun ömürlü olması sağlanmıştır (Müderrisoğlu, 1993). Klasik dönem mimarisi çok geniş bir zaman aralığı kapsamaktadır. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemine karşılık gelmektedir. Külliye yapılarının en gelişmiş örneklerine bu dönemde rastlamak mümkündür (Akozan, 1969). Yeni güçlenen bir devletin zirve dönemine çıkış süresince külliye programını da pek çok aşamadan geçerek en iyi formuna kavuşmuştur. Fatih dönemiyle birlikte bir beylik anlayışından sıyrılarak imparatorluk anlayışla yeni ve geniş bir vizyon geliştirilmiştir. Bu vizyonla birlikte özgün ve evrenselleşecek Osmanlı klasik mimarisi ortaya konulmuştur (Kuran, 1986). Osmanlı Devleti eskiye nazaran daha fazla fetihler yaşanmaya başlanmıştır. Fethedilen toprakların kalıcı ve hızlıca imar edilmesini kolaylaştırdığı için külliyelerin sayısı da artmıştır. İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde selatin külliyelerinin yanı sıra vezirler, hanım sultanlar tarafından da külliyeler yaptırılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı klasik mimarisinin hatlarının çizilmeye başlandığı görülmektedir. 1484-1486 yılları arasında Mimar Hayreddin tarafından Edirne ve Amasya da yapılan II. Bayezid külliyelerinin plan şemasında dış duvar ile çevrelenen yapıların merkezinde cami, doğusunda aşhane ve erzak deposu, batısında ise şifahane ve tıp merkezi yer almaktadır. Amasya II. Bayezid Külliyesinde aynı avlu içinde merkezde cami, sağında medrese, solunda imaret ve tâbhane, türbe ve muvakkithanesi bulunmaktadır (Şekil 3.6).

Şekil 3.6. Amasya II. Bayezid Külliyesi vaziyet planı (A.Gabriel'den) ve Yeşilırmak

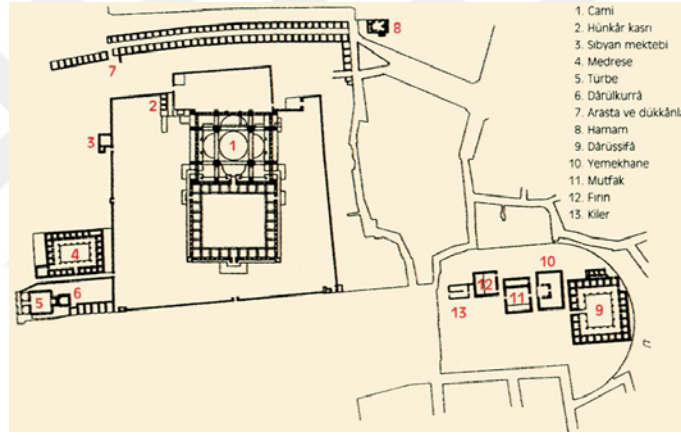
Mimar Sinan dönemine gelindiğinde külliye mimarisinin artık olgunlaştığı görülmektedir. Külliyelerde merkeziyetçi anlayış ve geometrik düzen hakimdir. Merkezi şema fikrinin geliştiği külliyeler genellikle sosyal ve dini amaca yönelik inşa edilenlerdir. Caminin ana eksen üzerine yerleştirilmesiyle yapılar paralel eksenler üzerinde yer almaya başlamıştır. Bazı örneklerde eksenlerin dik açıyla çakıştığı durumlarda olmuştur. Bu durumda dik eksen üzerinde çoğunlukla sosyal içerikli yapılar yer almaktadır. Avlu geliştirilmiş ve cephelerin düzenlenmesi ciddiye alınmıştır (Argıt, 1993). Çevre duvarı ile çevrelenen külliyeler bu dönemde araziye uydurulmuştur. Erken dönem külliyelerinin yerleşimi ve düzenini önemli ölçüde etkileyen topoğrafya artık sorun olmaktan çıkmıştır. Mimar Sinan'ın büyük bir ustalık ile planlaması sayesinde seçilen arazilerde setleme yapılarak yapıların kademeler halinden düzenlenmesi yapılmıştır. Mimar Sinan'ın külliyeler üzerindeki önemli etkilerinden biri de yeni yapı tipleri ve yerleştirme için kullandığı sistemlerdir. Bu yenilikleri yaparken daima eskiye ve geleneklere bağlı kalmıştır. (Yılmaz, 2001). Süleymaniye Külliyesinde klasik dönemin en önemli gelişmelerinden olan yerleşim planındaki ustalık ile öne çıkmaktadır. Külliye yapılarının caminin üç tarafına farklı kotlara yerleştirilmesiyle üç boyutlu bir yerleşim düzeni oluşturulmuştur (Şekil 3.7). Bu düzende kible ekseninin vurgulanması yapılırken topoğrafyaya uyumlu ve organik bir tasarım yapılmıştır (Kuran, 1986). Arazinin yapının tasarımındaki büyük etkisi böylece kırılmaya başlanmıştır. Yapıların geometrik bir düzen ve birlik içinde uyum ile inşa edilmesi sağlanmıştır. Bu sayede cephe tasarımlarının da dikkate alındığı her haliyle bir bütünlük ihtiva eden mimari eserlerin yapılması sağlanmıştır. Süleymaniye de yaptığı geometrik açılı planlama düzenini diğer eserlerinde de uygulamaya devam etmiştir.

Şekil 3.7. Süleymaniye Külliyesi (Mülayim, 2010)

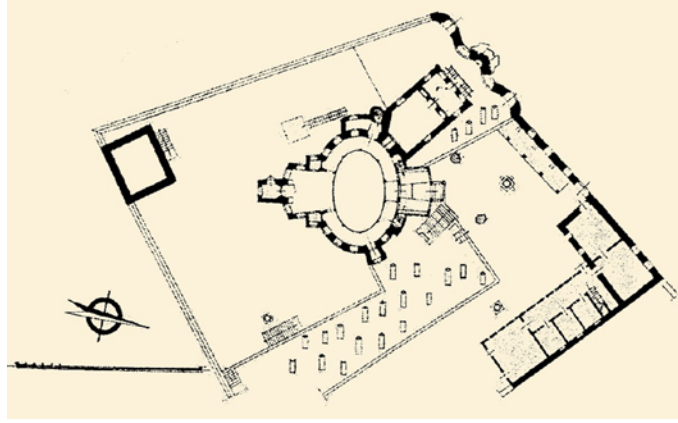
16. yy'ın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin ihtişamlı günlerinin bitmeye başladığı ve devletin duraklama dönemine giriş yapıldığı görülmektedir. 16. yy'ın son on yılını kapsayacak şekilde yapılan eserlerin genelinde bir küçülmeye gidildiği, Mimar Sinan'ın oluşturduğu tasarım düzeninin devam ettirilemediği ve ekonomik sıkıntılardan dolayı yapıların inşasının yarım ya da uzun yıllar sürdüğü göze çarpmaktadır. Bu duruma 1609 yılında inşasına başlanılan ancak 1690 yılında bitilebilen Eminönü Yeni Valide Külliyesi iyi bir örnektir (Yılmaz, 2001). Osmanlı mimarisinde “Geç Klasik Dönem” olarak adlandırılmaktadır. Klasik devirdeki üslup birliği ve geometrik düzen bozulmuştur. İlk dönemdeki gibi dağınık yerleşme görülmeye başlanmıştır. Sinan dönemindeki üslup arayışı son bulduğundan bina zenginliği de ortadan kalkmıştır (Papila, 2000). Yaşanılan ekonomik sıkıntılar yüzünden sultanların yaptırdığı selatin külliyelerinin sayısının azaldığı, selatin külliyelerinin dışında yapılan külliyelerin ise cami ve medreseden oluşan “Medrese Külliyesi” şeklinde yapıldığı görülmektedir. Külliye yapıyı oluşturan sıbyan mektebi, sebil, çeşme ve türbe gibi küçük kütlelerin medreseyle kaynaştırıldığı üslup kullanılmıştır. Böylece medresenin türbe ve sebille üçlü bir mimar bütünlük yakalaması sağlanmıştır (Argıt, 1993). 17. yy külliye tasarımında dönüş noktası olarak kabul edilmektedir. Merkezde yer alan anıtsal caminin yerini medreseler almıştır. Külliye'nin ayrı bir ögesi olan bazen cami ile ortak avlu çevresinde yer alan medrese artık merkeze yerleşmeye başlamıştır. Bu durum ile medresenin diğer yapılar ile olan ilişkisi önemli hale gelmiştir. Geç klasik dönemde anıtsal camiler yerine daha küçük camilerin tercih edilmesi ve caminin yerinin medreseye verilmesinin sebepleri arasında ekonomik nedenler gösterilmektedir. Lakin asıl sebep olarak önceki dönemlerde sıklıkla İstanbul'da görülen sosyal merkez niteliğinde ve şehirlerin yurt edinilmesini için yerleşmeyi destekleyen külliye

yapılarının sayısının sınır seviyeye ulaşmasıdır. Artık Anadolu'nun Türkleşme süreci bitmiş şehirler Türk yurdu olmuştur. Yerleşmeyi teşvik eden külliyelerin sayısının da doygunluğa ulaşmasıyla yeni yapılacak külliyelerin fonksiyonun değişmesi elzem olmuştur. Yurt edinilen bu topraklar üzerinde eğitim faaliyetlerinin başlatılmış külliyelerde de sosyal fonksiyondan, eğitim fonksiyonuna geçilmiştir. Devletin eski gücünün de yitirilmesiyle daha küçük olarak tasarlanan külliyelerde merkeze medrese geçmiştir (Argıt, 1993). Mimar Sinan'dan sonra inşa edilen en büyük külliye olan Sultanahmet Külliyesi (Şekil, 3.8), I. Ahmed tarafından 1609-1616 yıllarında Sedefkar Mehmet Ağa'ya yaptırılmıştır. Cami, medrese, darüşşifa, tabhane, bimarhane, imaret, hünkâr kasrı, arasta, sebil ve mektepten oluşmaktadır. Sinan'ın Şehzade Camisinin izinde olan 23,50 metre çapında ana kubbe ile dört yönden eklenen yarım kubbeler ile örtülen bir camiye sahiptir (Papila, 2000).

Şekil 3.8. Sultanahmet Külliyesi Vaziyet Planı (Ahunbay, 1975)

18. yüzyılda başlayan dışa açılma ve batılılaşma politikalarıyla Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca devam edecek olan gerileme ve çökme dönemine giriş yapmıştır. Yaşanılan bu durumdan etkilenen mimaride de değişim başlamıştır. Klasik dönemdeki cami çevresinde gelişen sosyal ve kültürel değerleri barındıran külliyeler yerine yoğunlukla dini fonksiyonu içeren, geometrik düzeni bozuk, simetrik ve üslup birliği barındırmayan yapı toplulukları inşa edilmiştir. Cami ve mescit külliye içindeki yerini ve önemini kaybetmeye başlamış bağımsız kütüphaneler, çeşmeler, okullar ve camiye bağlı bir ya da iki binayı barındıran İstanbul'daki Küçük Efendi Tekke ve Külliyesi (Şekil 3.9) benzeri basit külliye plan şeması tercih edilmiştir (Yılmaz, 2001).

Şekil 3.9. Küçük Efendi Tekke ve Külliyesi Vaziyet Planı (Koç, 2002)

Her dönemde farklılaşan külliyelerin genel olarak bir merkez etrafında inşa edilen farklı fonksiyona sahip yapı topluluğu olduğu anlaşılmaktadır. Her dönemin kendine ait özellikleri ile külliye plan şemaları değişerek farklılaşmaktadır. Yapım tarihi net olmayan Ali Paşa Külliyesinin tarihlendirmesi birimlerinden yapılabilmektedir. Caminin plan şeması ve üslubu incelendiğinde Osmanlı klasik dönem eserlerinden 1566 yılında Mimar Sinan tarafından inşa edilen Halep Adiliye Camisine benzerlik gösterdiği görülmektedir. 1572-73 yılları arasında tamamlanan Diyarbakır Behram Paşa Camisinde de tromplar ile geçilen tek kubbe ve harimde eyvanlar ile genişletilme yapılmıştır. Kayseri’de 1573 yılında Mimar Sinan tarafından yapılan Kurşunlu (Hoca Ahmed) Camisinin plan özellikleri incelendiğinde de benzer özellikler ve çift kademeli son cemaat mahali yer almaktadır. Elde edilen verilerin ışığında camilerin plan özellikleri ve yapıldığı tarihlerin yakın olması sebebiyle Ali Paşa camisinin 16. yy. eseri olduğu anlaşılmaktadır (Erkara, 2010).

4. ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

4.1. Konumu

Külliye, Tokat kent merkezinde, tarihi Tokat Kalesi'nin bulunduğu tepenin eteklerine yakın Sulusokak girişinde, Osmanlı dönemi Yaşmeydan Mahallesi olarak geçen günümüzde Ali Paşa Mahallesi olarak adlandırılan Ulu Cami'nin vakfı olan bir arazi üzerinde konumlandırılmıştır (Açıkel, 2019). Cami Cumhuriyet Meydanı'nın kuzeybatısında yer almaktadır. Türbe caminin kuzeydoğusunda şadırvanla birlikte caminin avlusu içindedir. Hamam ise caminin doğusundadır. Diğer yapılar ile hamamı Gaziosmanpaşa Bulvarının ayırdığı açıkça görülmektedir (Şekil 4.1).

Külliye'nin çevresinde birçok dönemden tarihi eser bulunmaktadır. Cumhuriyet Döneminden Tokat Belediye binası, İlhanlı Dönemi Türbesi olan Burgaç Hatun Türbesi ve Selçuklu dönemi eseri olan Ebu Şems Hanegâh külliye'nin çevresindeki önemli binalardan bir kaçıdır. Caminin doğusunda, aynı ada üzerinde 1985 yılında inşa edilen yer altı çarşısında Ocak 2023 itibarıyla yenileme çalışmaları başlatılmıştır.

Şekil 4.1. Külliye'nin Konumu (Yandex Harita, 2023)

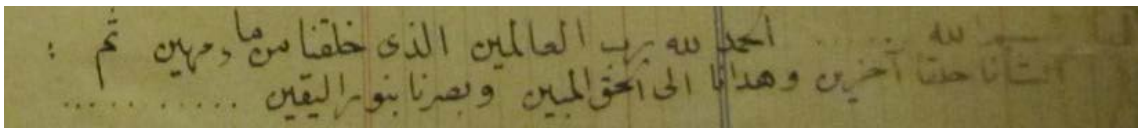
4.2. Banisi

Yıllar içerisinde Ali Paşa'nın kimliği hakkında çeşitli tartışmalar çıkmış ve farklı fikirler ortaya atılmıştır. Külliye'nin kitabesinin olmaması yaptıranı ve yapım tarihi konusunda karışıklık çıkmasına sebep olmuştur. Külliye'ni yaptıranın Ali Paşa olduğunu bilinmektedir. Fakat Ali Paşa'nın kimliğinde karışıklık yaşanmıştır. Halil Edhem, Ali Paşa'nın Türkmen beyi Eretnalı'lardan olduğunu, kardeşi Lala Paşa ile Erzurum'da bulunduğunu ileri sürerken (Afyoncu,2001), Halil Asarkaya (Cinlioğlu) ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre Ali Paşa'nın Kanuni'nin isyan eden oğlu Şehzade Bayezid'in damadı olduğu, şehzadenin öldürülmesinden sonra Tokat'a sürüldüğünü ve burada cami'yi inşa ettirdiği savunmuşlardır. Sürgün edildiğinden dolayı camiye kitabe koymadığı ve II. Selim devrinde Şehzade Bayezid'in tüm destekçilerinin öldürülmesiyle Paşa'nın da öldürüldüğü düşünülmüştür (Asarkaya,1941) (Uzunçarşılı, 1927). Bu çıkarımlar, türbede meftun olan ve Ali Paşa'nın oğlu olduğu düşünülen Mustafa Bey'in mezar şahidesinde geçen "Nesli Sultan Bayezid" ibaresinden dolayı yapılmıştır. Ali Paşa'nın Şehzade Bayezid'in kızıyla evlenmiş ve Mustafa Bey'in kızından torunu olduğu için kitabesinde böyle bir ibarenin mevcut olduğu zikredilmiştir (Uzunçarşılı, 1927). Lakin Ali Paşa'nın 1572 yılında öldüğü göz önüne alındığında bu durum söz konusu değildir. Ali Paşa'nın kimliğinin belirlenmesinde karışıklığa yol açan bir diğer unsur Mustafa Bey'in kabrindeki mezar taşında geçen "Mi" harfinin çengelli olarak yazılmasından dolayı "Kim Ali Paşa" şeklinde kayıtlara geçirilmesinden kaynaklanmıştır. "Kim Ali Paşa" ve "Kemer Ali Paşa" şeklinde okunmasından dolayı uzun yıllar gerçek kimliği bilinmemiş ve "Kemer Ali Paşa" olarak anılmıştır (Uzunçarşılı, 1927). Evliya Çelebi'nin Seyahetname'sinde caminin adlandırılması "Koca Ali Paşa Cami" şeklinde olduğu için de Ali Paşa'nın lakabı hakkında yanlış anlaşılma devam etmiştir (Çelebi, 2001). Tüm bu karışıklığa son verecek araştırma Erhan Afyoncu tarafından gelmiştir. Belleten'de yayınlanan "XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyleri Temerrûd Ali Paşa" isimli makalesinde Ali Paşa'nın kimliğini ortaya çıkarmış ve yanlış bilgilerin ortadan kalkmasını sağlamıştır. Ali Paşa'nın aslen Bosnalı olup Enderun'da eğitim aldığını ortaya koymuştur. Temerrûd lakabını geç bir dönemde aldığı için Ali ismiyle zikredilen hayatının ilk yıllarına ait bilgilerin bulunması zor ve kesinlik içermemektedir. Ali Paşa'nın siyasi hayatı ve yaptıklarıyla ilgili kesin bilgiler Temerrûd lakabını aldıktan sonraki dönemdedir. Temerrûd Ali Paşa Erzurum, Karaman, Sivas, Bağdat gibi vilayetlerde beylerbeyliği görevini üstlenmiş, Osmanlı'nın

İran sınırını korumada etkili olmuş önemli bir siyaset adamıdır. Şehzade Bayezid isyanı Sivas Beylerbeyliği'ni yürütürken ortaya çıkmış, Ali Paşa ve Şehzadenin arasında geçen ava çıkma konuşmasını Ali Paşa isyan girişimi olarak algılamış bu yüzden teklifi geri çevirerek Şehzadenin sinirlenmesine neden olmuştur. Şehzade, Kanuni'ye Ali Paşa'yı şikâyet etmiş ama Kanuni bu olayın üzerinde durmadığı için şehzade ile padişahın arası açılmış ve şehzade isyan etmiştir. Sanılanın aksine Ali Paşa isyana karışmamış padişahın emrine rağmen Sivas kalesinden ayrılmamıştır. Bununla birlikte isyana destek verdiği için sürüldüğü ifadesinin doğru olmadığı anlaşılmıştır. Önemli görevler de yer almış olan Temürrûd Ali Paşa, Tokat'ta, Erzurum'da, Çorum ve Sivas'ta çok sayıda eser inşa ettirmiştir. Yaptırdığı iki camide de kitabenin olmaması Ali Paşa'nın hayır işlerinde isminin ön plana çıkmasını istemediğinden dolayı kişisel tercihinin olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir (Afyoncu, 2001). Belki de bu isteğine binaen tüm önemli görevleri ve işlerine rağmen tanınırlığı yüksek değildir.

4.3. Vakfiyesi

Vakfiye ile ilgili en eski bilgi 1930'lu yıllarda Besimi Kasargülle'nin aldığı notlarda geçen Tokat Evkaf dairesinde yer aldığını bilgisidir (Karagülle, 1931). Daha sonraki dönemlerde vakfiyenin nerede muhafaza edildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Ankara, Tokat ve Sivas Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait arşivleri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivinde de bulunmamaktadır. Şimşirgil'in yaptığı araştırmalar neticesinde, Sivas Eyaletinin vakıf ve mülklerini muhtevi evkaf defterinde de Ali Paşa Cami Vakfiyesinin olmadığı vakfiyenin Sivas Eyaletinin evkaf defteri yerine mufassal tahrir defterinin Tokat Kazası'na ait kısımdan önceye kaydedildiğini ortaya çıkmıştır. Böylece vakfiyenin muhafaza edildiği yer ve kaydı belirlenebilmiştir. Lakin 35 sayfalık vakfiyenin son sayfalarında yırtık olduğu ve bazı kısımların okunaklı olmadığı bu yüzden tüm bilgilere ulaşılamadığı aktarılmıştır. Bu sebeple vakfiyeden külliye hakkındaki tüm bilgilere ulaşılamamaktadır (Şimşirgil, 2003).

Şekil 4.2. Besimi Karagülle'nin el yazısı ile vakfiyenin başlangıcı (Karagülle, 1930-50)

4.4. Kitabesi

Külliye ait hiçbir yapının üzerinde bir kitabe bulunmamaktadır. Camisinde taç kapı üzerinde bir kitabe olmasına rağmen boş bırakılmıştır (Şekil 4.3). Ali Paşa'nın kimliğinin belirlenememesinden kaynaklı olarak kitabenin boş bırakılması konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu iddiaların kesin bir kaynağı olmadığı için kitabeliğin neden boş bırakıldığına söylemek zordur. Külliye ile ilgili bilgiler 35 sayfalık vakfiyesi, o dönem resmi evrakları ve şahidelerdeki kitabelerden elde edilmektedir.

Şekil 4.3. Ali Paşa Cami taç kapısındaki kitabe alanı

Şekil 4.4. Sandukaların şahideleri (Erkara, 2010)

4.5. Külliye'nin Birimleri

Külliye tamamlanması ve gelir sağlaması amacıyla Ali Paşa'nın bir vakıf kurduğu bilinmektedir. Kurduğu vakıf için Tokat'ta bir hamam, çevresindeki 3 bina, Çorum'da bir hamam gibi akar getirecek pek çok yapının yapılmasını da istemiştir. Bu maksatla 300 bin akçe vermiştir. Ne yazık ki caminin bittiğini göremeden 1572 yılında vefat etmiştir. Ali Paşa'nın külliye'nin inşası için verdiği bu para ölümünden sonra harcanmadan Sivas Kalesinde saklanmıştır. Külliye'nin tamamlanması Sivas naimlerinden Hacı Tursun'un eliyle ve devletin denetiminde gerçekleştirilmiştir. Banisinin vefatıyla külliye'nin yapımı ile ilgili süreç uzamıştır. Yapı çeşitliliğinden daha çok inşası süren yapıların bir an evvel bitirilmesi için çaba sarfedilmiştir. Ali Paşa Camisinin yarım kalmış hissi veren, son cemaat mahalindeki doğubatı aksı üzerindeki beden duvarlarından taşırılmış şekilde bırakılması ve kesme taştan inşa edilen yapıların avlusundaki ahşaptan sade şekilde tertiplenen şadırvanı da külliye'nin bir an önce bitirilmesine ağırlık verildiğini doğrular niteliktedir (Gabriel, 1934). Cami, türbe, hamam, muvakkithane ve sıbyan mektebinin inşasının tamamlanmasından sonra külliye'nin avlusuna Ali Aşkar Paşa tarafından kütüphane yaptırılmıştır (Uzunçarşılı, 2003). İlerleyen dönemlerde helaların, hazirenin ve dükkanların eklenmesiyle külliye manzume haline gelmiştir. Tüm bilgilerin ışığında Ali Paşa Külliyesi;

- Cami ve şadırvan
- Türbe
- Çifte Hamam
- Muvakkithane
- Sıbyan Mektebi
- Hazine
- Kütüphane
- Dükkanlar
- Helalar olmak üzere toplam dokuz farklı birimden meydana gelmiştir.

Şimşirgil, 23 Mayıs 1573 tarihli Tokat kadısına gönderilmiş mühimme kaydında Erzurum Beylerbeyi Ali Bey'in vakfettiği 15.000 florinin sağlam bir kefile verilip zayi olmasına izin verilmeden kervansaray yapılması için bıraktığını aktarmaktadır (Şimşirgil, 2003). Lakin yapılan araştırmalar sonucu bu belgede geçen paranın Ali Paşa'nın vefatından önce Sivas Valisine verdiği ve kalede saklanan para olduğu

kervansaray yapımının sadece bir istek olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Külliye birimleri hakkında elde edilen detaylı veriler ayrı başlıklar altında toplanılarak sunulmuştur.

4.5.1. Cami

Tablo 4.1. Ali Paşa Cami Künyesi

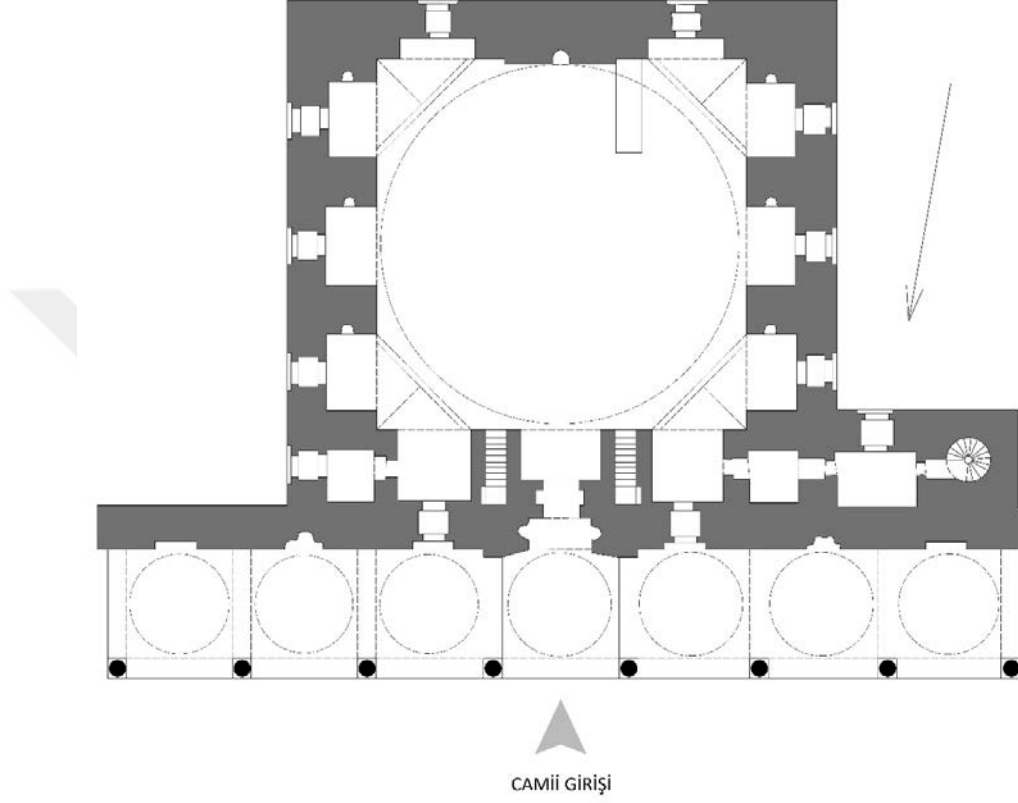
Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Külliye Camisi
Yapım Tarihi	1566/1577	Mevcut Kullanım	Cami
Mimarı	Kara Mimar	Mülkiyet	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Fiziki Durumu	İyi	Tescil Durumu	08.09.1978 / 1273

Şekil 4.5. Cami konumu (Google Earth, 2023)

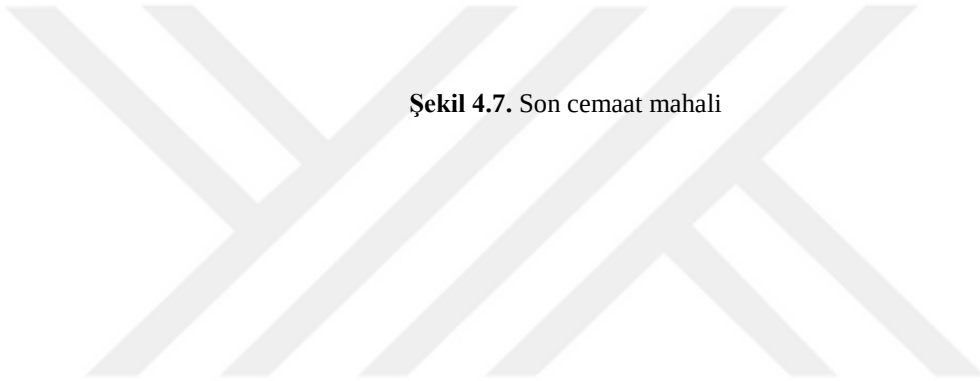
Cami, 08.09.1978 tarihli A-1273 sayılı GEEAYK kararı ile külliye kapsamında tescil edilmiştir. Ali Paşa Camisi, Tokat'ta bulunan Hatuniye (Meydan) Cami ile şehrin tarihinde ve gelişiminde büyük yeri olan yapılardandır (Şekil 4.5) (Uysal, 1987). Ali Paşa bir cami inşa edilmesini emretmesi üzerine türbenin yapımından sonra aynı avluya caminin inşasına tahminen 1566 yılında başlanılıyor. Lakin caminin kesin olarak hangi tarihte inşasının bittiğine dair net bir veri bulunmamaktadır. Külliye yapılarının hiçbirinde kitabe bulunmaması ve 35 sayfalık vakfiyesinin son kısmı eksik olmasından dolayı vakfiyeden de tarih ile ilgili net bir bilgiye erişilememektedir (Seçgin, 1993). Yine de Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 16 Rebiülevvel 985 (3 Haziran 1577) tarihli tımar terakki hükmünde Tokat kadısının, Zaim Geyvan Kethüda'sının Ali Paşa Camisinin tamamlanmasında gösterdiği çabadan dolayı ona 3 bin akçe terakki verildiğini belirtmiştir. Bu bilginin ışığında caminin 1577 yılından önce bitirildiği

sonucuna varılabilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan vesikalarda caminin mimarı olarak Kara Mimar'dan bahsedilmektedir. Ne yazık ki Kara Mimar'ın gerçek ismi kayıtlara geçmemiştir. Kara Mimarın eyalet ya da hassa mimarlarından mı olduğuna dair bir veride yoktur. Vesikalarda caminin bina nazırlığını Tokat Kadısı, bina eminliğini ise Mahmud isimli bir şahsın yaptığına dair bilgi mevcuttur (Afyoncu, 2001).

Şekil 4.6. Tokat Ali Paşa Cami Restitüsyon Planı (Gabriel'den düzenlenmiştir)

Cami, kare plan şemasına sahiptir (Şekil 4.6). Kuzey cephesinde sekiz adet mermer sütunun taşıdığı yedi kubbe ile örtülmüş son cemaat mahali mevcuttur (Şekil 4.9). Tam taç kapının olduğu kısımdaki kubbenin her iki yanında üçer adet kubbe bulunmaktadır. Kubbelerde geçiş elemanı olarak pandantif tercih edilmiştir (Yavi, 1986). Son cemaat mahalinde bulunan bölmelerin bazılarında pencere açıklıkları bulunurken uç kısımlardaki alanlarda ise mermerden yapılmış mihrabiyeler mevcuttur (Şekil 4.10).

Şekil 4.7. Son cemaat mahali

Şekil 4.8. Son cemaat mahalinin mermer sütunları, pencere ve mihrabiyeleri

Yapıya giriş son cemaat mahalinin orta kısımda yer alan taç kapıdan yapılmaktadır. Taç kapı onix mermer malzemeden inşa edilmiştir. Tokat Hatuniye Cami'nin Taç kapısına benzerlik gösterse de süsleme bakımından daha sade olarak tertiplenmiştir (Seçgin, 1993). Beyaz ve mor mermerlerin munavebeli sıralandığı zıvanalı geçmeye sahip söveleri aynı şekilde devam eden basık kemer örtmektedir. Bu

açıklıktan harime girilir. Kapının iki yanında köşelere yerleştirilen mihrabiyelerde de mukarnaslı kavsara bulunmaktadır (Şekil 4.9).

Şekil 4.9. Taç kapı ve mihrabiyeler

Taç kapıdan geçişi kubbeyi taşıyan ayaklar sınırlamaktadır. Ayaklar ve beden duvarları arasında da hücrelere geçiş yapılmaktadır. Yapının tasarımı sırasında kuzeybatı ve kuzeydoğuda bulunan hücrelere geçişi sağlayan eyvanlar ve kubbeyi taşıyan ayakların giriş kısmına gelmesi kuzey cephesinde bir yoğunluğa sebep olmuştur. Bu kısmın masif taş kütle olarak kalması hoş olmayacağı için ince bir tasarım detayıyla yukarı kattaki mahfiller için çıkışı sağlayan merdivenler inşa edilmiştir. Böylece üst kata çıkış sorunu da çözümlenmiştir (Uysal, 1987) (Şekil 4.10).

Şekil 4.10. Mahfillere çıkış merdivenleri ve taç kapı

17 m genişliğindeki harim, 4 m'lik kalın beden duvarları ile sınırlandırılmaktadır. Beden duvarları içine harim alanını genişletecek nişler mevcuttur. Nişlerde pencere ve kible yönünde mihrabiye bulunmaktadır. (Şekil 4.11).

Şekil 4.11. Batı cephesinde harimde yer alan nişler

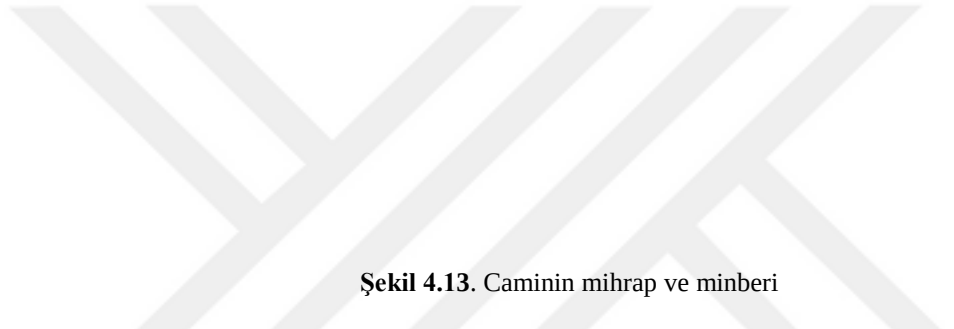
Doğu ve batı cephesinin düzeni benzer özellik göstermektedir. Nişler ve pencereler aynı düzende yerleştirilmiştir. İki cephede de orta noktaya gelen niş boşluklarının üst katta balkona dönüştürülmesi ile kadınlar mahfilinin genişlemesi sağlanmıştır (Şekil 4.12).

Şekil 4.12. Batı cephesinde harimde yer alan nişler ve kadınlar mahfili

Caminin minber ve mihrabı özgün haldedir. Yapı malzemeleri caminin genelinden farklı olarak onix mermer ile inşa edilmiştir.

Güney duvarın ortasında çokgen planlı, mukarnaslı kavsarası, üç tarafı silmeler ile süslenmiş mihrabı bulunmaktadır. Mihrabın üç yönden kaval ve oyuk silmeler ile bordürü mevcuttur. Sütunçeler ile mihrap nişi vurgulanmıştır. Mihrabın kavsara alınlığında celi sülüs hattıyla mihrap ayeti (Küllemâ dehale aleyhâ Zekerîyye'l-mihrâb) yazılmıştır. En üstteyse üçgen biçimli taçlandırma yapılmıştır (Erkara, 2010).

Şekil 4.13. Caminin mihrap ve minberi

Minber, mihrabın sağ tarafında yer almaktadır (Şekil 4.13). Sade şekilde tertiplenen minberde oluşturulan silmeler ile hareketlilik sağlanmıştır (Erkara, 2010). Minber ve mihrabın süsleme özellikleri incelendiğinde caminin genel çizgisinin üstüne çıkılmadığı ve aynı çizgi ile inşa edildiği göze çarpmaktadır (Gabriel, 1934) (Şekil 4.14).

Şekil 4.14. Ali Paşa Cami minberi ön ve yan cephe görünüşleri

Harimdeki nişler güney cephede de devam etmektedir. 1,5 m genişliğinde olan nişler diğer iki cephede açılan nişlerden daha dardır. Nişlerin içinde pencere açıklığı bulunmaktadır. Güney cephesinde nişler sayesinde diğer cephelere benzer oranda açıklık verilmiştir (Şekil 4.15).

Şekil 4.15. Doğu cephesindeki niş, muhdes vaaz kürsüsü ve güney cephedeki niş

Harim alanında kuzey cephede köşelere hücreler oluşturulmuştur. Günümüzde bu hücrelerin biri imam odası olarak kullanılmaktadır. Diğer hücreler kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır. Ayrıca kadınlar için üst katta üç cephede devam eden kadınlar mahfili mevcuttur. Doğu ve batı cephesinde kesme taştan balkona sahip mahfil kuzey cephede ahşap malzemeden inşa edilmiştir (Şekil 4.16).

Şekil 4.16. Kuzey cephedeki ahşap mahfil

Mahfiller tasarımlarından kaynaklı olarak uzun ve üç kollu şekildedir. Eyvanlı kısımlara denk gelen yerlerde caminin iç mekanına bakacak şekilde balkon sistemi mevcuttur. Bunun dışında kalan ara geçiş mekanlarında tonozlu üst örtü tercih edilirken mekanların doğal ışık alması için içlerine pencere mevcuttur. Ek olarak kuzey cephedeki mahfilden kubbeye geçiş için kapı bulunmaktadır (Şekil 4.17). Ahşap mahfilden taş mahfile geçiş sırasında kot farklılıkları da mekanlar arasında küçük merdivenler ile çözümlenmiştir (Şekil 4.18).

Şekil 4.17. Mahfil arası tonozlu geçiş, pencere ve kubbeye çıkış kapısı

Şekil 4.18. Mahfillerin içinde bulunan mazgallar ve merdivenler

Mahfiller de kalem işi bezeme ağırlıklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ahşap konstrüksiyon şeklinde düzenlenen kısımlarda yoğun olarak bulunur. Hatayi, penç, nar çiçeği ve karanfil motifleri sıkça yer almaktadır. Mahfilin süsleme üslubu 15. ve 16. yy. özelliklerini yansıtmaktadır. Yapılan hatalı işlemler sonucunda bazı kısımlarda deformasyon yaşanmış olsa da “Edirnekari” olarak sınıflandırılabilir (Şekil 4.19) (Özay, 2020).

Şekil 4.19. Mahfil bordürlerindeki kalem işi süslemeler

Kesme taş üstü kurşun kaplama sistemiyle oluşturulan 11,50 m çapında tek kubbede geçiş elemanı olarak tromplar tercih edilmiştir. Kubbe trompların oluşturduğu on altıgen kasnağın üzerine yerleştirilmiştir ve sekiz adet istinat kemeriyle desteklenmiştir. Kubbe kasnağında dört adet pencere kubbe eteğindeyse sekiz tane pencere açıklığı bulunmaktadır (Şekil 4.20) (Uysal, 1987). Kubbenin yükleri 8 adet duvarlara gömülmüş fil payenin üzerine verilmiştir. Bu taşıyıcı elemanlar dışarıdan prizmatik kütleler ile vurgulanmaktadır.

Şekil 4.20. Caminin kasnağı

Şekil 4.21. Caminin kasnağı, eteği ve tromplar

Caminin yapım yılı olan 16. yy süsleme özellikleri göz önüne alındığında kubbedeki süslemelerin kendi çağına uyumluluk göstermemektedir. Kubbenin süslemelerinin daha çok 19. yy'ın süsleme özelliği görülmektedir (Cinlioğlu, 1950) (Şekil 4.22). Kubbe kasnağında, göbeğinde ve eteklerinde farklı özellikte tezyinat mevcuttur. Mavi, kırmızı beyaz renklerinin hâkim olduğu kubbe eteğinde nilüfer çiçeği motifleri mevcuttur. Yarı dairesel alanlarda madalyon şekilli içinde Allah, Muhammed, Dört Halife, Hasan ve Hüseyin isimleri yazılı süslemeler bulunmaktadır (Çakan, 2019).

Şekil 4.22. Caminin kubbesi

Caminin kuzeybatı cephesinde yer alan minare de yapının bütününde olduğu gibi kesme taştan inşa edilmiştir (Şekil 4.23). Kare prizma şeklinde kaidenin üzerine çokgen şekilli gövde ile inşa edilen minarenin tek şerefesi mevcuttur. Şerefte altında

mukarnaslı süsleme sanatı icra edilmiştir (Gabriel, 1934). Minareye geçiş dışarıdan son cemaat mahalindeki uzatmalarda bulunan kapı açıklığından sağlanmaktadır. Bunun dışında minareye geçiş yapılamamaktadır (Şekil 4.24).

Şekil 4.23. Minarenin batı görünüşü, geçiş kapısı, kuzeybatı görünüşü

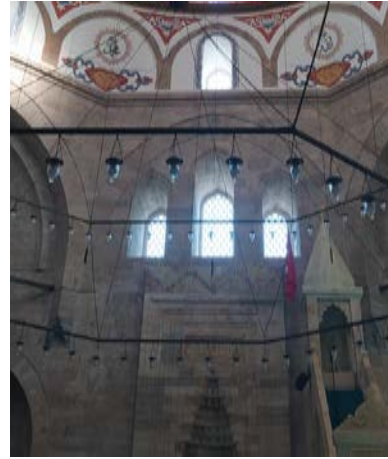

Şekil 4.24. Minarenin batı görünüşü, geçiş kapısı, kuzeybatı görünüşü

Caminin batı cephesi incelendiğinde iç mekânda yer alan eyvanların pencerelerinin ve üst kısımdaki kadınlar mahfilinde yer alan pencere ve mazgaldan başka bir hareketlilik yoktur. Pencerelerin genel düzenin de basık sivri kemerli söve tercih edilmiştir. Alt kısımda nişlerde ve üst kısımda kadınlar mahfilindeki pencerelerin boyutları eşitken mazgal pencerenin boyutu daha küçüktür. Bunun dışında pencere stillerinde başka bir farklılık tercih edilmemiştir (Şekil 4.25).

Şekil 4.25. Güneybatı görünüşü

Ali Paşa Caminin güney cephesi irdelendiğinde batı cephesindeki pencere stilinin alt kısımda bulunan minber ve mihrabın iki yanındaki pencerelerde devam ettiği görülmektedir (Şekil 4.26). Mihrabın üst kısmında 3 adet revzenli pencere mevcuttur. Üç pencereden ortadaki daha büyük diğer ikisi aynı ebatlardadır. Cephede tam simetrik olarak ortada hizalanmışlardır. Stil olarak kubbe kasnağındaki pencereler gibi basık sivri kemerden söveye ve alçı şebekeliğe sahiptir. Bu sayede mihrabın vurgulanması sağlanmıştır

Şekil 4.26. Güney cephesindeki üst pencereler dış ve iç mekândan görünüşü

Caminin dođu cephesindeki cephe dūzeni batı cephesi ile aynıdır. Caminin planında da giriş aksına göre simetrik tir. Bu sebeple batı cephesinde yer alan pencereler aynı şekilde dođu cephesinde de bulunmaktadır. Aynı sōve sistemi ve boyutlar kullanılmıştır (Şekil 4.27).

Şekil 4.27. Doğu Cephesi (Erkara, 2010)

Son cemaat mahalinin devamında doğu ve batı yönünde yaklaşık olarak dokuzar metre taşma bulunmaktadır. Taşmaların batı kısmındaki yer alan minareden sonra da kademeli olarak yüksekliği azalan ve pencere açıklıklarına sahip 3 parça şeklinde düzenlemiştir (Şekil 4.28).

Şekil 4.28. Batı cephesindeki üç parçalı taşan kısım

Doğu kısmındaki taşmada ise tek bir pencere açıklığının olduğu ve devamının yapılmadığı taş örgünün yarım şekilde bırakıldığı göze çarpmaktadır (Şekil 4.29). Son

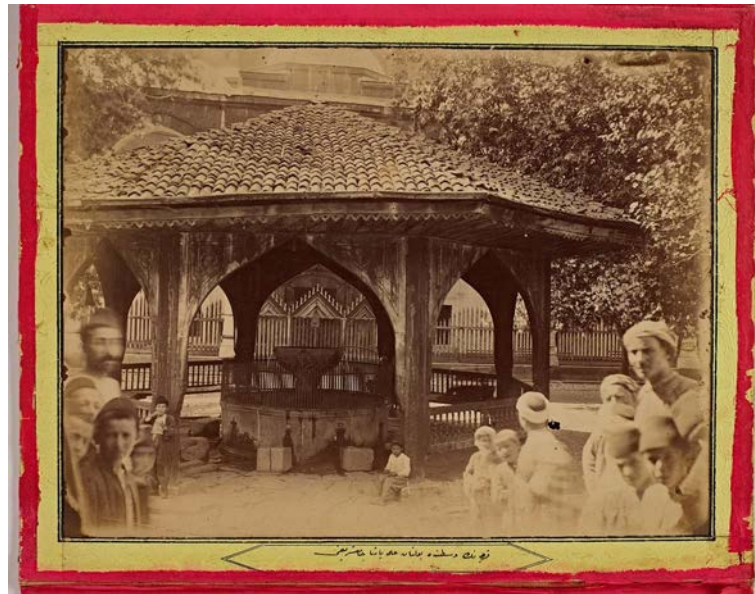
cemaat mahalindeki taşmanın ve doğu cephesindeki yarım bırakılması hususunda birçok fikir bulunmaktadır. Genel kanıya yapının avlusunun çift kademeli olarak inşa edileceğinin ama Ali Paşa'nın vefatıyla yapının bitirilmesine ağırlık verildiği ve bu sebeple taşmaların olduğu gibi bırakıldığıdır (Gabriel, 1934).

Şekil 4.29. Son cemaat mahalinin doğu cephesindeki taşan kısımları

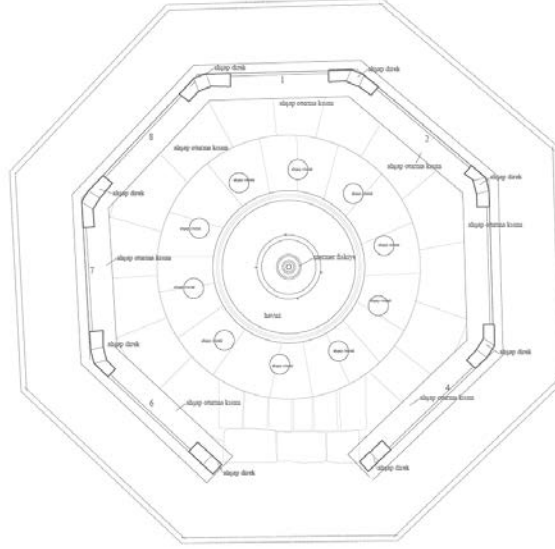
4.5.1.1. Şadırvan

Caminin ahşap konstrüksiyona sahip özgün şadırvanı 16. yy'dan günümüze kadar bozulmadan ulaşabilmiş tek ahşap şadırvandır (Tokat Valiliği, 2010) (Şekil 4.30).

Şekil 4.30. 1800 Tokat Ali Paşa Cami Şadırvanı (Hasan Erdem Arşivi)

Külliye elemanları incelendiğinde ahşap konstrüksiyona sahip yalnızca şadırvan bulunmaktadır. Bunun sebebi olarak son cemaat mahalinde olduğu gibi maddi sıkıntılar gösterilmektedir (Gabriel, 1934).

Şekil 4.31. Ali Paşa Cami Şadırvan rölöve planı (VGM'den düzenlenmiştir)

Sekizgen şekilde inşa edilen şadırvanın (Şekil 4.31) üst kısmındaki tuğla örgüler kaldırılmış yerine şingil yapılmıştır (Şekil 4.32). Korkuluklar ve oturma yerleri ahşaptan inşa edilmiştir. Şadırvanın havuz kısmı mermerden inşa edilmiştir (Şekil 4.33). Havuz kısmında demir parmaklıklar ile kapatılmış havuzun ortasında da mermerden yapılmış selsebil bulunmaktadır. Havuz kısmında yer alan kitabe ise orjinal olmayıp sonradan VGM'nin onarımı sonrasında eklenmiştir (Şekil 4.34). Günümüzde de aktif olarak kullanılmaktadır.

Şekil 4.32. Kuzeybatı cephesinden türbe

Şekil 4.33. Şadırvan havuz kısmı ve oturma yerleri

Şekil 4.34. Şadırvanın sonradan eklenmiş onarım kitabesi

Süsleme özellikleri diğer elemanlardan farklı olarak şadırvanın köşeliklerinde ve tavan göbeğinde yoğunlaşmaktadır. Saçakları tepelik rumi şeklindedir. Genel olarak süslemelerde canlı renkler tercih edilmiş yeşil, turuncu, beyaz renkler kullanılmıştır. İç köşeliklerde yağlı boya ile çevrelenmiş kartuşların içinde Esmâül-Hüsna yazılıdır. Tavan göbeğinde ise penç, karanfil, palmet, rumi ve baklava dilimleriyle oluşturulmuş geometrik süsleme düzeni vardır (Çakan, 2019) (Şekil 4.35).

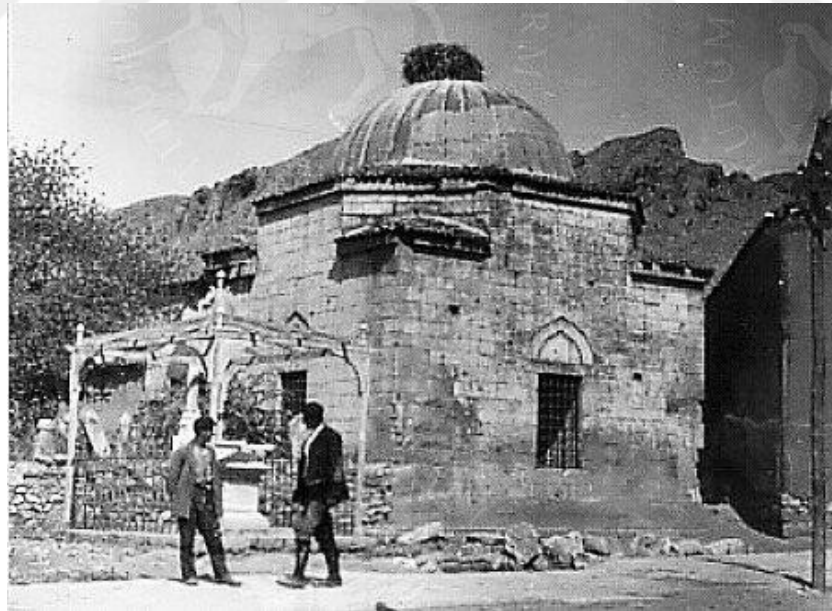
Şekil 4.35. Şadırvan ve süslemeleri

4.5.2. Türbe

Tablo 4.2. Ali Paşa Türbe Künyesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Türbe
Yapım Tarihi	1566	Mevcut Kullanım	Türbe
Mimarı	Bilinmiyor	Mülkiyet	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Fiziki Durumu	İyi	Tescil Durumu	08.09.1978 / 1273

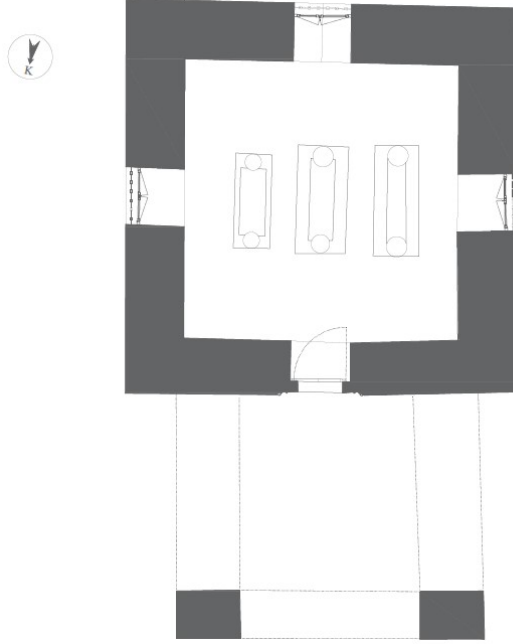
Türbe, 08.09.1978 tarihli A-1273 sayılı GEEAYK kararı ile külliye kapsamında cami ile tescil edilmiştir. Ali Paşa Türbesi Ali Paşa Mahallesinde güneybatısında camisi ve doğusunda çifte hamamıyla birlikte günümüze kadar ulaşabilmiş külliye elemanlarından (Şekil 4.36). Erzurum Beylerbeyi Temerrûd Ali Paşa, 1566 yılında Tokat'ta vefat eden oğlunun naaşı olumsuz hava koşullarından dolayı Sivas'a götürülemediği için yaptırmıştır (Afyoncu, 2001).

Şekil 4.36. 1927 Tokat Ali Paşa Türbesi (Hasan Erdem Arşivi)

Türbenin ön kısmında baldaken sisteminde üstü kubbe ile geçilmiş bir sundurma mevcuttur. Bu sundurma kısımda kubbeye geçiş için pandantifler tercih edilmiştir (Şekil 4.37). Ön sundurma kısmında basık kubbe tercih edilmiştir. Sundurma kısmında tuğla

örgü sistemi tercih edilirken türbenin ana mekânında kesme taş kullanılmıştır. Baldaken şeklide tasarlanan batı cephesindeki giriş kapısından geçildikten sonra sandukaların olduğu kare planlı alana geçilmektedir.

Şekil 4.37. Ali Paşa Türbesi Rölöve Planı (VGM'den düzenlenmiştir)

Şekil 4.38. Baldaken kısmı sundurma ve kubbeye geçiş elemanı

Kitabesi bulunmayan türbenin içinde 3 tane sanduka mevcuttur. Yalnızca 2 tanesinin mezar şahidelerinde kitabe bulunmaktadır. Bu mezar taşlarının şekillerinden dolayı ve şahidelerdeki kitabelerde geçen 1565 ile 1572 tarihinden Ali Paşa ve oğlu

Mustafa Bey'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kitablesiz olan sandukanın sade yapılmasından ve diğer sandukalara nispeten küçük olmasından yola çıkılarak Ali Paşa'nın eşine ait olduğu düşünülmektedir (Şekil 4.39) (Afyoncu, 2001).

Şekil 4.39. Türbedeki Fatma Sultan'ın, Ali Paşa'nın ve Mustafa Bey'in sandukaları

Erzurum Beylerbeyliği görevini yaparken vefat eden Ali Paşa'nın Tokat'ta inşası devam eden külliye için yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Afyoncu, 2001). Ali Paşa'nın eşi II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'ın kızıdan torunu olan Fatma Sultan'dır. Fatma Sultan'ın hakkında arşiv kayıtlarında geçen bilgide Ali Paşa'nın ölümünden sonra İstanbul'a geldiği ve burada bir miktar yaşadığı zikredilmektedir. Fatma Sultan ile ilgili son tarihli belge 1582 yılına aittir. Daha sonrasına ait bir belge bulunmadığı için Fatma Sultan'ın bu tarihten sonra vefat ettiği düşünülmektedir (Afyoncu, 2001). Türbenin kapısında üç adet silme profillerinin çevrelediği, basık sivri kemerli kapı bulunmaktadır (Şekil 4.40). Sandukaların bulunduğu mekânın kubbesi daha geniş ve camideki gibi tromplar ile kubbeye geçiş sağlanmaktadır. Doğu, kuzey ve güney cephesine açılan birer adet dikdörtgen şekilli pencere mevcuttur. Dış cephede bu pencereler demir şebekeli ve basık sivri boşaltma kemerli söveye sahiptir (Şekil 4.41).

Mekânın üzerine örten kubbe sekizgen bir kasnağın üzerinde kurşun kaplanmış şekildedir (Şekil 4.42).

Şekil 4.40. Türbenin kapısı ve giriş kısmı

Şekil 4.41. Kuzey ve doğu cephesinde pencereler

Şekil 4.42. Türbenin kubbesi

İç mekân düzenlemesi gayet sade şekildedir. İçeride üç adet sanduka vardır ve sandukalar mekândan 20 cm yüksek yapılmış bir platformun üzerine yerleştirilmiştir (Şekil 4.43). Zeminde altıgen şekilli mermer kaplama mevcuttur. Sandukaların dışında pencere açıklıklarından başka iç mekânda bir hareketlilik yoktur. Pencereler iç mekânda düz ve sade şekilde mermer söveler ile vurgulanmıştır. Türbenin iç kısmında taş malzeme gösterilmek yerine alçı ile sıvanmıştır. İç mekân ve kubbe beyaz renkte sıvalı şekildedir (Şekil 4.44).

Şekil 4.43. İç mekandaki tromp ve pencere detayı

Şekil 4.44. Türbe, şadırvan ve cami

Şekil 4.45. Cami ve Türbesi

Şekil 4.46. Kubbe kenarı detayları

4.5.3. Çifte Hamam

Tablo 4.3. Ali Paşa Hamamı Künyesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Çifte Hamamı
Yapım Tarihi	1577(?)	Mevcut Kullanım	Hamam
Mimarı	Bilinmiyor	Mülkiyet	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Fiziki Durumu	İyi	Tescil Durumu	14.09.1984 / 379

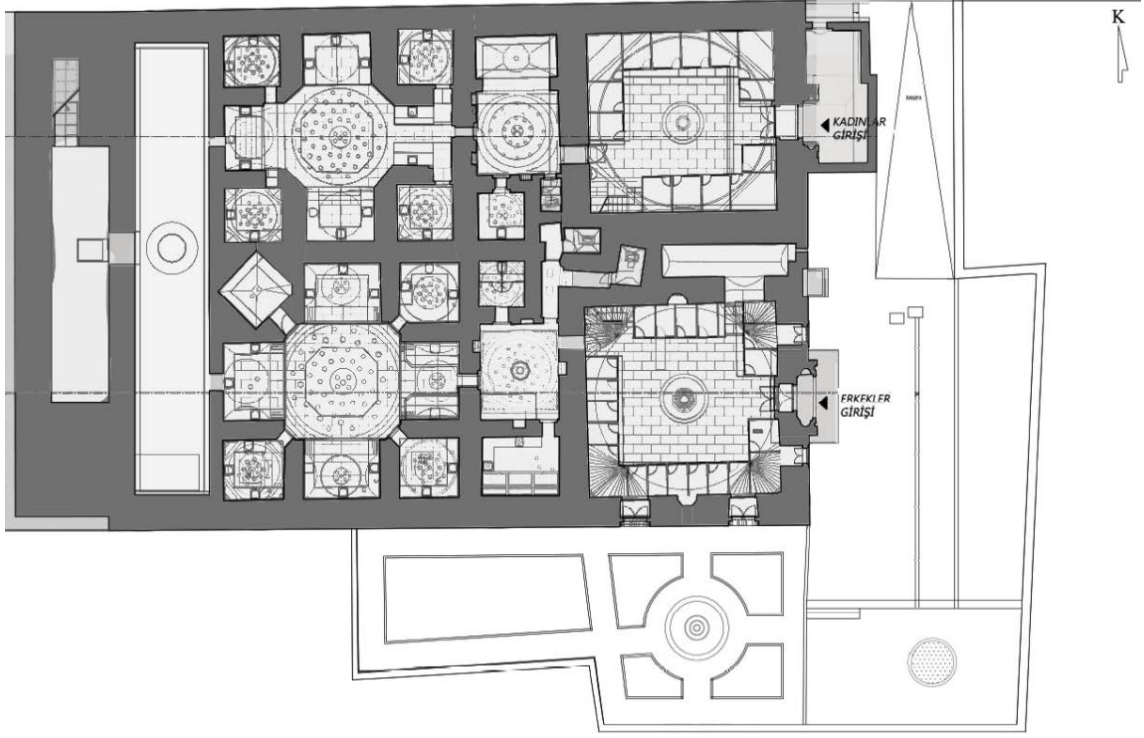
Hamam, 14.09.1984 tarihinde A-379 sayılı GEEAYK kararı ile tescil edilmiştir. Ali Paşa Mahallesinde cami ve türbeden yaklaşık 50 metre uzaklıkta inşa edilmesine karşın zaman içinde Tokat'ta gerçekleşen bayındırlık faaliyetleri neticesinde kentin atardamarlarından olan GOP Bulvarının yapıların arasından geçmesiyle yapıların arasındaki ilişki zedelenmiştir. Zaman içinde kentleşme faaliyetlerinden kaynaklı olarak aralarına başka yapıların da eklenmesiyle hamamın külliye koptuğu, bireysel anılmaya başlandığı görülmüştür. Hamamın yapımına Ali Paşa'nın sağlığında başlandığı bilinmektedir. O zaman için hem Ali Paşa Vakfıyesine akar getirmesi hem de halkın temizlenme ihtiyacının giderilmesine yönelik olarak çok uzak sayılmayacak bir mesafeye inşa edilen hamam külliyesinin temel yapılarından biridir. Diğer yapılar gibi hamamda da kitabe yoktur. Bu sebeple yapının ne zaman bitirildiğine dair net bir bilgi mevcut değildir. Lakin 1649 yılında Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde geçmektedir. Bu bilgidен yola çıkılarak yapının cami ile yakın zamanlarda yapımının uzun sürmeden tamamlandığı söylenebilir (Akın, 2009). Hamamın inşası hakkında halk arasında cami bitirilmeden başlanıp tamamlandığına dair görüş vardır (Altunsoy, 2021). Bu inanışın temelinde “Temizlik imandandır.” düsturu ile bütünleşmiş islami yaşam tarzının külliye mimarisine yansımaları vardır. Bu sebeple ilk inşa edilenler çoğunlukla hamam gibi temizlenme fonksiyonu bulunduran yapılardır. Osmanlı döneminde külliyesinin inşası sırasında çalışanların temizlik ihtiyaçlarını rahat ve kolaylıkla karşılayabilmeleri için ilk olarak hamam yapılmıştır. Fakat Ali Paşa Külliyesi için bu durumu kanıtlayacak herhangi bir bilgi ve belge mevcut değildir. Türk kültüründe hamamlar çift hamam şeklinde kadın ve erkeklere özel ayrı yıkanma alanları içeren ve tek hamam şeklinde belirli gün, saatlerde kadın ve erkeklere hizmet edecek şekilde tanzim edilerek

kullanılırdı. Ali Paşa Hamamı çifte hamam şeklinde inşa edildiği için kadın ve erkeklere ayrı mekanlar tahsis edilmiştir (Aru, 1949).

Şekil 4.47. 1984 Hamam kuzey cephesi (Hakkı Acun Arşivi)

Klasik dönem Osmanlı hamamı genel özellikleri göstermektedir. 29x45m boyutlarında dikdörtgen dört eyvanlı ve köşe halvetli şekilde doğu-batı yönlü uzanış gösteren plan şemasına sahiptir (Şekil 4.48). 15 metre erkekler için 14 metre kadınlar için eşite yakın şekilde boyuna taksim edilmiştir. Beden duvarları düzgün yonu taş üst örtüde tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Tuğla, dıştan saman karışımı bir harçla sıvanarak yalıtım yapması amacıyla kullanılmış daha sonra üstü kurşun ile kaplanmıştır (Şekil 4.49) (Akın, 2009). Kadınlar ve erkekler kısmının girişleri farklı cephelerdeki kapılardan sağlanmaktadır. Kadınlar girişi kuzey cephesinde gizli bir odacıkla 4m'lik tonozla korunmuş oda sonrasındaki kapı ile sağlanmaktadır (Şekil 4.50). Erkekler girişi ise doğu cephesinde yer alan taç kapı niteliğindeki bursa kemerli geniş ahşap bir kapıdan yapılmaktadır (Şekil 4.51). Kapı bir nevi rüzgarlık görevi görmektedir yan kısımlarında mukarnaslı nişler bulunmaktadır.

Şekil 4.48. Ali Paşa Hamam rölöve planı (VGM'den düzenlenmiştir)

Şekil 4.49. Ali Paşa Hamamı kuzey cephesi (VGM Arşivi)

Şekil 4.50. Ali Paşa Hamamı kadınlar girişi

Şekil 4.51. Erkekler bölümü girişi ve rüzgarlıktaki nişler

Genel hamam kültürlerinde mekân düzenlemesinde girişler rüzgarlık bulunduran kapalı kapıdan geçilerek yapılmaktadır. Girişler soyunmalık kısmına açılır. Ali Paşa Hamamında olduğu gibi bu mekâna bazen asma kat sistemiyle mekânda giyinme kabinleri, depolar tertiplenir. Bu alandan sonra çift kapıdan geçilerek hamamın ikinci bölümü olan ılıklik ya da soğukluk şeklinde adlandırılan kısmına ulaşılır. Vücut sıcaklığının dengelenmesi için bu kısımda beklenir. İç mekân düzenlemesinde beklemek için bir oturma sekisi oluşturulmaktadır. Ayrıca ılıklik kısmında hela ve tıraşlık gibi mekanlar da ihtiyaç durumuna göre çözümlenmiştir. Ilıklık kısmında vakit geçirildikten sonra hamamın üçüncü bölümü olan sıcaklık kısmına geçilir. Bu alanda yıkanabilmek için bağımsız köşe halvetleri, kurnalar göbek taşı gibi elemanlar mevcuttur. Sıcaklığın arkasında da artık su temini için su deposu ve ısıtma için külhan kısmı bulunur (Aru,

1949). Ali Paşa Hamamı da genel olarak plan şemasına uygun olarak düzenlenmiştir. Kadınlar ve erkekler bölümü ekseriyetle benzerlik göstermiştir. Yapının daha iyi anlaşılabilmesi için iki bölüm ayrı başlık olarak anlatılacaktır.

Erkekler Bölümü

Soyunmalık kısmını kapısı yuvarlak basık kemerden geçilerek yapılmaktadır. Bu alanda asma kat olmak üzere iki katlı olarak inşa edilmiş kare formu bu mekânın üstü 12 metre yükseklikte bir kubbeyle örtülmüştür. Tromplar ile geçilen kubbe sekizgen kasnak üzerine yerleştirilmiştir. Köşelerde yer alan trompların iç tarafında hareketlilik oluşturulmuştur. Kubbe bitiminde doğal ışık sağlamak için boşluk bırakılmıştır (Şekil 4.52).

Şekil 4.52. Tromplar ve asma kat

Soyunmalık kısmında 2 metre genişliğinde ahşap lambri malzemedен soyunma kabinleri, vezne ve depo yapılmıştır. Mekânın ortasında süs havuzu mevcuttur. Asma katlarda mihrabiyelerin tertiplendiği görülmektedir (Şekil 4.53). Bu nişler kible yönünü belirtmektedir ihtiyaç duyulması halinde namaz kılınabilmektedir. Kadınlar bölümünden farklı olarak bu alanda çay ocağı olarak kullanılan hücreler yer almaktadır. Bu sayede erkekler bölümünün daha geniştir.

Şekil 4.53. Erkek soyunmalık kısmı

Ilıklık mekanına soyunmalık bölümünün kuzeydoğusundan geçilebilmektedir. Ilıklık kısmına soyunmalıktan farklı olarak üç adet geçiş daha vardır. Ilıklık kısmı 4,30x5,30 m ölçülerinde dikdörtgen şekilde kuzey-güney aksı doğrultusunda uzanmaktadır. Kuzey bölümden tıraşlık bölümü bulunmaktadır (Şekil 4.54). Tıraşlık bölümünün doğu cephesinden helalara geçiş yapılmaktadır. Yapıda birbirinden bağımsız iki adet hela yer almaktadır. Tıraşlık kısmının üst örtüsü kubbe ile yapılırken bu helaların üst örtüsünde tonoz kullanılmıştır. Ilıklığın güney tarafında ise üstü tonozlu Fin hamamı ve duş olarak kullanılan mekanlar yer almaktadır (Şekil 4.55). Bu alanda iki adet kurna yer almaktadır.

Şekil 4.54. Tıraşlık kısmı

Şekil 4.55. Fin Hamamı ve duş alanları

Şekil 4.56. Ilıklıkta yer alan oturma için kullanılan seki kısmı (Altunsoy, 2021)

Sıcaklık bölümüne ılıklığın batı cephesinde yer alan kapıdan geçilmektedir. Bu mekânın planında dört köşesinde eyvan ve köşe halvetleri çözümlenmiştir (Şekil 4.56). Eyvanların üzeri tromplar ile geçilen kubbe ile örtülmüştür. Kubbelerde aydınlatma için fil gözleri yer almaktadır. Eyvanların içinde kurnalar ve oturmak için sekiler bulunmaktadır (Şekil 4.57). Batı eyvanında su deposunun pencere açıklığı vardır. Bu yüzden batı eyvana aynı zamanda hazne önü de denilmektedir. Sıcaklığın ortasında 60 cm yükseklikte sekizgen göbek taşı mevcuttur (Şekil 4.58). Sıcaklık bölümü eyvan ve halvetleri ile 13 m ebatlarındadır. Göbek taşının bulunduğu ana mekânın üst örtüsü 6,5 m'lik fil gözleri bulunan kubbe ile örtülmüştür. Halvetlerin kubbeleri tromp geçişli daha küçük boyutlardadır. Tüm mekanların aydınlatmasında kubbelerdeki fil gözleri kullanılmaktadır (Şekil 4.59).

Şekil 4.57. Erkek kısmı eyvan bölümü

Şekil 4.58. Erkek kısmı halvet girişi

Şekil 4.59. Kubbede yer alan fil gözleri

Kadınlar Bölümü

Kadınlar bölümünün düzenlenmesinde de erkek bölümünün düzeni takip edilmiştir. Bazı küçük mekanların sayısı ile erkekler mekanının büyüklük konusunda üstünlük yakalaması sağlanmış olsa da genel olarak mekanların oranları birbirine yakın tutulmuştur. Kuzey cephesinden gizlenmiş odacık ile rüzgarlık gibi kullanılan kapıya ulaşılır. Bu kapıda da iki tane niş mevcuttur. Çift kapıdan geçtikten sonra soyunmalık kısmına ulaşılır (Şekil 4.60). Erkeklerin soyunmalık bölümüne benzeyecek şekilde düzenlenmiştir. Kadınlar bölümünde çay ocağı gibi düzenlenmiş bağımsız birim bulunmadığı için asma katın kullanımı işletmeciyeye ait müşterilerin kullanması

engellenmiştir. Soyunmalık kısmının üstündeki kubbenin geçişinde de tromplar kullanılmış bu sefer sade şekilde bırakılmıştır (Şekil 4.61).

Şekil 4.60. Kadınlar kısmı girişi ve niş

Şekil 4.61. Kadın soyunmalık kısmı asma katı

Soyunmalık kısmının kubbesinde mekânın aydınlatılmasının yapılabilmesi için tepesinde boşluk bırakılmıştır. Böylece mekânın doğal aydınlatmadan yararlanması sağlanmıştır (Şekil 4.62).

Şekil 4.62. Kadınlar soyunmalık bölümü kubbesi

Kuzeybatı kısmındaki kapıdan ılıklık bölümüne geçilmektedir. Ilıklık kısmından helalar ve kurnaların olduğu eyvanlı bir mekân bulunmaktadır. Aynı erkekler bölümünde olduğu gibi ılıklık kısmında sekiler yer almaktadır (Şekil 4.63).

Şekil 4.63. Ilıklık kısmında bulunan sekiler

Ilıklık kısmının duvarlarında yer yer nişlere yer verilmiştir. Mekânın üst örtü seçiminde de kubbe tercih edilmiştir. Kubbede yer alan fil gözleri sayesinde yapının doğal aydınlatmadan faydalanması sağlanmıştır (Şekil 4.64).

Şekil 4.64. Kubbede yer alan fil gözleri

Ilıklığın batı cephesindeki kapıdan sıcaklık bölümüne ulaşılır (Şekil 4.65). Mekân erkekler bölümü ile aynı özelliklere sahip şekilde tertiplenmiş olup tek fark kadınlar kısmında sauna ve Fin hamamı kısmı mevcut değildir (Şekil 4.66).

Şekil 4.65. Sıcaklık kısmına geçiş kapısı

Şekil 4.66. Kadınlar sıcaklık bölümü eyvanı

Göbek taşının yer aldığı mekânın kubbeye geçiş elemanlarındaki mukarnaslarının bitişinde farklı bir motif tercih edilmiştir. Bu sayede erkekler bölümünden farklılaşması sağlanmıştır (Şekil 4.67). Eyvan ve halvetlerin yerleştirilmesi ise erkekler ile aynı olacak şekilde düzenlenmiştir.

Şekil 4.67. Kadınlar sıcaklık bölümü mukarnasları

Hamamın batı cephesinde yer alan üstü tonozlu su deposu erkek ve kadınlar bölümü boyunca uzanır. Su deposunun arkasındaysa hamamın külhan kısmı devam etmektedir. Külhan kısmının üst örtüsünde de tonoz tercih edilmiştir. Külhan avlusu caddeden duvar ve demir korkuluklar ile ayrılmaktadır (Şekil 4.68) (Altunsoy, 2021).

Şekil 4.68. Külhan avlusu

Yapının kuzey cephesinde yağmur sularının cepheye gelmesini önlemek için iki adet çörten ve külhana giriş sağlayan ahşap küçük bir kapı vardır. Bunun dışında kadınlar kısmının gizlendiği kısımda kuzey cephesindedir (Şekil 4.69).

Şekil 4.69. Kuzey cephesi

Şekil 4.70. Kuzey cephesi kadınlar girişi

Kuzey cephesinin yanında erkekler bölümünün girişinin olduğu kısma doğru bir geçiş verilmiştir. Yan tarafta bulunan ahşap bina ile hamamın avlusu sınırlandırılmıştır. Avlusu sade şekilde düzenlenmiştir. Bu avludan yapının doğu cephesine ulaşılmaktadır (Şekil 4.71).

Şekil 4.71. Komşu bina ve kadınlar girişinin yanından avluya bakış

Doğu cephesinde erkekler bölümüne girişin sağlandığı bursu kemerli bir portal ve yanında bir adet çeşme bulunmaktadır. Çeşmenin yanında kadınlar ve erkekler bölümünün boşluğu olup bu kısımda bir adette çörten mevcuttur. Kesme taştan inşa edilen yapının kadınlar ve erkekler hamamı yan yana inşa edilmiştir lakin bu sınır cepheden fark edilemez. Doğu cephesinde kadınlar kısmının korunak kısmı çıkıntı oluşturmaktadır (Şekil 4.72)

Şekil 4.72. Doğu cephesi

Portalın iki yanında erkek soyunmalık kısmından pencere mevcuttur. Kemerlerin boşluğu tuğla ile örülmüş bu pencerelerde demir parmaklıklar bulunmaktadır. Hamam yapılarının mahremiyet gözeterek inşa edilmiş olmalarından dolayı pencere gibi elemanlar cephede çok fazla bulunmamakta ve cepheler sade şekilde düzenlenmektedir.

Güney cephesi incelendiğinde bu cepheye plan şemasında erkekler hamamının mekanları denk gelmektedir. Cephede yalnızca soyunmalık kısmının olduğu yerde pencere açıklığı mevcuttur. Bunun dışında yapının cephesinde başka bir açıklık yoktur. Soyunmalık kısmındaki pencerelerin ikisi aşağı kısımda bir tanesi asma katta olmak üç adet pencere bulunmaktadır. Üst kattaki pencere daha küçük ve ortalı şekilde sivri kemerli söveye sahip şekilde konumlandırılmıştır. Aşağı kısımdaki pencereler doğu cephesindeki pencereler ile aynı şekilde tertiplenmişlerdir (Şekil 4.73).

Şekil 4.73. Güney cephesi erkek soyunmalık kısmının dış cepheye yansıması

Şekil 4.74. Güney cephesi devamı

Şekil 4.75. Güney cephesi GOP bulvarından bakış

Şekil 4.76. Güney cephesi GOP bulvarından bakış

Şekil 4.77. Güneydoğu cephesi ve avlu

Hamamın batı cephesi ve GOP Bulvarının arasında zaman içinde bayındırlık faaliyetleri sonucunda zeminin yükselmesi sebebiyle 3 metrelik bir kot farkı oluşmuştur. bu yüzden yapının batı cephesinin GOP Bulvarının zemininde 1 metre yükseklikten sonra yapının çatı kısımları görünmektedir (Şekil 4.78).

Şekil 4.78. GOP Bulvarından batı cephesi

Bu kısımda bir miktar duvar örgüsünün yükseltilmesinden sonra duvara demir korkuluklar yapılmıştır. Aynı zamanda bu cepheden külhanın avlusu rahatça görülebilmektedir. 30x30 m boyutlarındaki ılıklik ve sıcaklık kısımlarının üst örtüleri bu cepheden rahatça görülmektedir. Kurşun kaplanmış çatılardan kadınlar ve erkekler bölümü için bir ayrıştırma söz konusu değildir. Erkek ve kadınların sıcaklık kubbelerinin arasındaki yaklaşık 2.5 m genişliğindeki tonozlu yapı erkeklerin çay ocağı olarak değerlendirdiği mekana isabet etmektedir. Bu kısımda da olumsuz hava koşullarından korunmak için kurşun kaplama yapılmıştır. Cephede kubbelerin dışında bacalar görünmektedir fakat düzenli cephe temizliği yapılmamış bacaların kirli hali cadde estetiği için hoş bir görüntü oluşturmamaktadır (Şekil 4.79).

Şekil 4.79. Batı cephesi

4.5.4. Helalar

Tablo 4.4. Ali Paşa Helalar Tespit Çizelgesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Külliye Helası
Yapım Tarihi	1895(?)	Mevcut Kullanım	Umumi Tuvalet
Dönemi	Günümüz	Mülkiyet	Şahıs
Fiziki Durumu	Orijinal Değil	Tescil Durumu	Tescil yok

Helalar, cami ve türbenin avlusunda külliye'nin güneybatı sınırına konumlandırılmıştır (Şekil 4.80). Külliye'nin ilk oluşumunda şadırvan mevcuttur lakin helalar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Helalar ile ilgili ilk kayıtlar 1895 yılına ait gider listesinde yer almaktadır. Listede cami ve kademhanelerine ait masraf görülmektedir (Şekil 4.81). Listedeki kademhaneler ifadesinin helalara karşılık gelmektedir. Buradan yola çıkılarak helaların 1895 yılından önce yapıldığı anlaşılmaktadır.

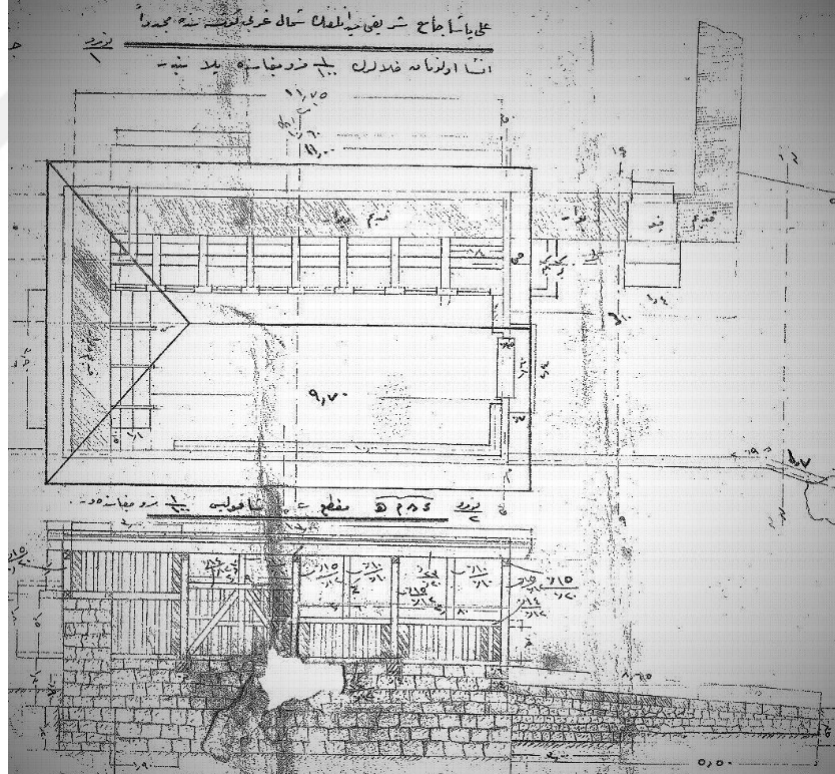

Şekil 4.80. Tokat Ali Paşa Cami Helası uydu görüntüsü

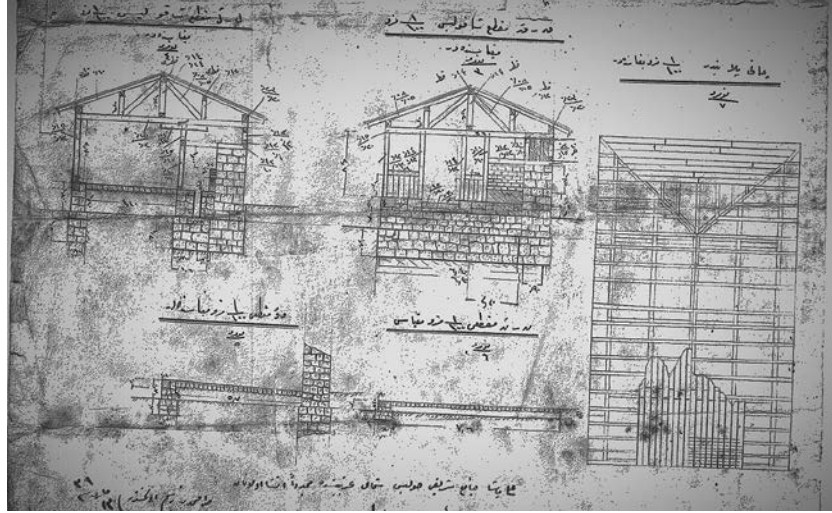
Giderler	Kuruş	Para
Câmi-i şerîfin kurşunlarına masraf	475	0
Kapıların demirlerine burma	155	0
Caminin ve kademhanelerin (tuvaletler) suyuallarına masraf	525	0
Mekteb tahtaları ve sair mahallerine masraf	555	0
Hamamin ma'î-i câri ve ebniyelerine masraf	596	0
Câmi-i şerîfin kandillerine ve sairesine masraf	225	0

Şekil 4.81. 1895 yılına ait gider tablosu (Açıkel, 2019)

Yapılan araştırmalarda Hasan ERDEM Arşivinde helaların 1913 yılından çizilmiş planlarına ulaşılmıştır. Kıрма çatılı ahşap konstrüksiyona sahip külliye'nin parsel sınırında yer almaktadır (Şekil 4.82). Mevcutta bulunan helalar ile planlar karşılaştırıldığında farklı olduğu görülmektedir. 1939 ve 1943 yıllarında yaşanan afetler sırasında eski yapının tahrip olduğu düşünülmektedir. Deprem'in yıkıcılığı ve etkilediği alanın fazla olmasından dolayı onarımların yavaş gerçekleştirildiği o dönem kayıtlarına geçmiştir. Bu yüzden nitelikli görülmeyen yapıların onarımlarının yaptırılmadığı helaların da bu yüzden onarılamadığı düşünülmektedir. Özgün helaların 1895-1913 yılları arasında mevcut olduğu kesindir fakat net olarak inşa tarihi ve yıkım tarihi belirlenmemektedir. Caminin büyüklüğü itibariyle ilerleyen dönemlerde ihtiyaç duyulduğu için özgün helaların yerine yeni umumi tuvaletler yaptırılmıştır. Özgün helaların planları olmasına karşın bağımsız, mevcut dokuya uymayan yapı inşa edilmiştir. Günümüzde şahıs işletmesinde olan umumi tuvaletler külliye dokusuna uymamaktadır (Şekil 4.84)

Şekil 4.82. 1913 yılı Hela Planları (Hasan Erdem'den)

Şekil 4.83. Hela Kesitleri (Hasan Erdem'den)

Şekil 4.84. Mevcutta bulunan özgün olmayan umumi helalar

4.5.5. Muvakkithane

Tablo 4.5. Muvakkithane Tespit Çizelgesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Muvakkithane
Yapım Tarihi	1574(?)	Mevcut Kullanım	Yok
Mimarı	Bilinmiyor	Mülkiyet	Yok
Fiziki Durumu	Yıkılmıştır	Tescil Durumu	Tescil yok

1574 tarihli Mufasssal Tapu Tahrir Defteri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Hurufat Defterleri ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'nin İbnü'l-Emin Evkaf ve Cevdet Maarif fonlarında bazı belgeler yer almaktadır. Bu belgelerin ışığında vakfiyenin giderlerinde ve görevlendirmelerinde muvakkit ücreti bulunmaktadır (Şekil 4.85) (Açıkel, 2019). Bu bilgilerden yola çıkılarak muvakkithanenin 1574-1895 yılları arasında külliye'nin birimi olarak hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

Görevli ücretleri	Akçe	Görevli ücretleri	Akçe
Vâiz	6	Salâ-hân	1
İmam ve hatib	10	Mu'arraf	2
İmam	5	Mü'ezzin (2 kişi)	8
Muallim	3	Nâzır	3
Halife	1,5	Nokta-gûzar	1
Bevvabın (kapıcılar)	8	Muvakkit	3
Ser-mahfil	2	Kayyum (2 kişi)	6

Şekil 4.85. Tokat Ali Paşa Vakfı 1574 yılına ait Görevli Listesi (Açıkel, 2019)

Konumuna ait veriler ise 1938 yılına ait “*Tokat Vilayetleri*” kitabında geçen “*dış kapının yanı*” şeklinde ifade edilmiştir (Meral, 1938). 1872 tarihli Hattat Hoca-zade İsmail Hakkı Efendi ibn Ömer Efendi ibn Osman Vakfı Vakfiyesinde Sivas valisi Ali Aşkar Paşa'nın, Ali Paşa türbesinin yanında bir bina inşa ettiği ve muvakkithanesinde de onarım yaptırdığı bilgisi mevcuttur (Açıkel ve Sağırılı, 2005). Muvakkithanenin, caminin kuzeydoğusunda tertiplenmiş küçük bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının varlığını elde edilen verilerle kanıtlanırsa dahi muvakkithane ile ilgili görsel veriler mevcut değildir. Muvakkithanenin ne zaman, neden ve nasıl yıkıldığına dair bir bilgilere de ulaşamamaktadır. Muvakkithaneden bahseden son eserin 1938 yılında yayımlanan “Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekaleti” adıyla faaliyet gösteren “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı” olmasından yola çıkılarak yapının depremlere kadar ayakta olduğu ve 1938'den sonra yıkıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Tokat için büyük hasarlara yol açan 1939 Erzincan depremi gerçekleşmiştir. Muvakkithanenin depremde yıkıldığı sonrasında yakın çevresindeki I. Abdülhamit'in yaptırdığı saat kulesi ve muvakkithanenin bulunması yapının onarımının yapılmadığını göstermektedir.

4.5.6. Sıbyan Mektebi

Tablo 4.6. Ali Paşa Sıbyan Mektebi Tespit Çizelgesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi(?)	Fonksiyon	Sıbyan Mektebi
Yapım Tarihi	1574(?)	Mevcut Kullanım	Günümüze Ulaşmamıştır
Banisi	Ali Paşa	Mülkiyet	Yok
Fiziki Durumu	Yıkılmıştır	Tescil Durumu	Yok

Vakıf giderlerinde sıbyan mektebi muallimine ait gider olduğu görülmektedir. (Şekil 4.86). İlk verilerin 1574 tarihinde yoğunlaşmasında dolayı yapım tarihi 1574 olarak alınmıştır. 1875 yılındaki muhasebe defterlerindeki verilerde mektebin tahtaları ve sair mahallerine 555 kuruş masraf yapıldığı hakkında bir bilgi mevcuttur (Açıkel, 2019).

4,5 sehim Ebubekir Efendi'nin imamet, cüz'hân ve Yasin-hân vazifesi	2406	26,5
7 ve 3 rub' sehim Mehmed, Mustafa ve Abdurrahman Efendilerin imamet, mü'ezzin, muvakkıt ve cüz'hân vazifeleri	4144	31,5
4,5 sehim Mehmed Emin Efendi'nin sıbyan muallimliği ve mekteb halifeliliği vazifesi	2406	26,5
5 sehim Salih Efendi'nin ferraş ve cüz'hân vazifesi	2674	2,5
3 sehim Ali Efendi'nin çâhkânlık vazifesi	1604	17

Şekil 4.86. 1895 yılına ait gider tablosu (Açıkel, 2019)

Konumu ile ilgili bir veri bulunmayan mektep hakkında günümüze ulaşmış bir çizim ya da fotoğraf yoktur. Konumu hakkında net bilgi olmamasına karşın Tokat'taki Esseyid Hasan Ağa ibn Osman Vakfı Vakfiyesinde “...*Ali Paşa Mekteb-i şerifinin vakf dükkânı* ...” ibaresi yer almaktadır (Açıkel ve Sağırılı, 2005). Bu bilgilerin ışığında mektep binasının ayrı olduğu ama kesin olarak nerede ve nasıl inşa edildiği hakkında yeterli veri bulunmamaktadır. Yapıda en son veriler 1902 yılındaki sıbyan mektebine yapılan vekil atamasının kayıdır. Bu tarihten sonrasında sıbyan mektebi ile ilgili bir veri alınamamaktadır (Açıkel, 2023). Şadırvanın da ahşap olarak düzenlenmesinden yola çıkarak mektep yapısının da avlunun içinde kesme taştan inşa edilmesi yerine caminin yakın çevresinde ahşap konstrüksiyondan sade şekilde yapılması tercih edilmiş olma ihtimali yüksektir. Zaman içinde yaşanan doğal afetler neticesinde yapının yok olduğu düşünülmektedir.

4.5.7. Kütüphane

Tablo 4.7. Ali Aşkar Paşa Kütüphanesi Tespit Çizelgesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Kütüphane
Yapım Tarihi	1843/48(?)	Mevcut Kullanım	Yok
Banisi	Ali Aşkar Paşa	Mülkiyet	Şahıs
Fiziki Durumu	Yıkılmıştır	Tescil Durumu	Tescil yok

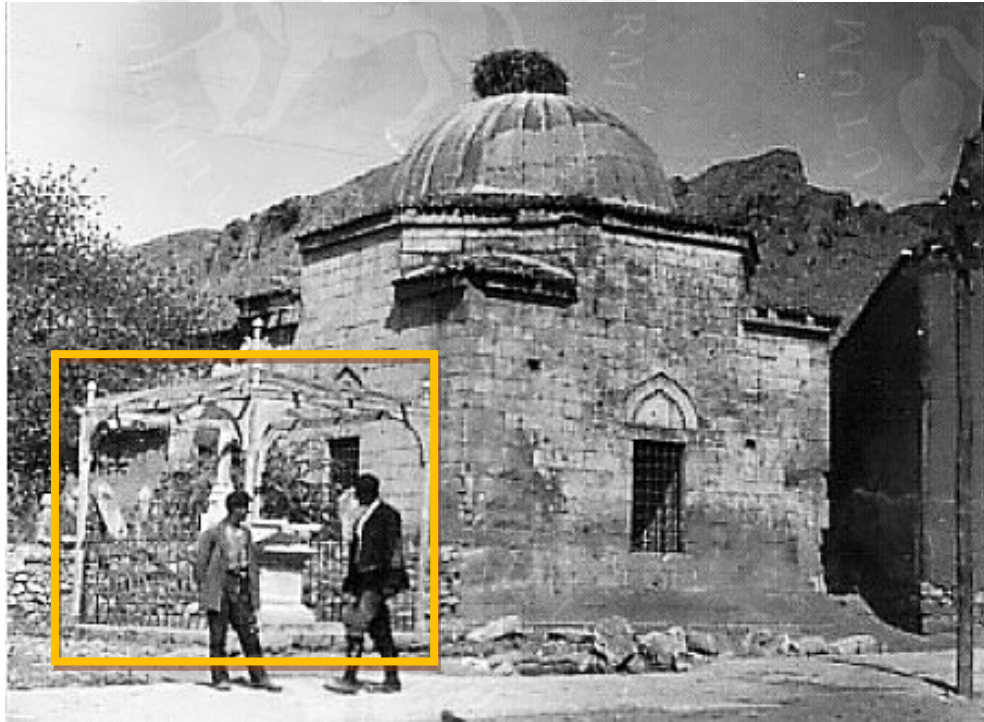
Halis Cinlioğlu, Tokat'ta ikisi merkezde biri Zile'de olmak üzere toplam üç tane kütüphane olduğunu belirtmiştir. Bu kütüphanelerden merkezde yer alan iki tanesinden birinin Ali Paşa diğerrinin Takyeci adıyla anıldığını aktarmaktadır (Cinlioğlu, 1973). Uzunçarşılı'nın Tokat Kitabeleri eserinden Ali Paşa Türbesinin yanında Sivas Valisi Ali Aşkar Paşa'nın yaptırdığı bir kütüphane olduğu ibaresi ile külliye'nin kütüphane yapısına sahip olduğu tespit edilebilmektedir (Uzunçarşılı, 2003). Külliye ile ilgili fotoğraf arşivleri incelendiğinde avludaki ağaçların büyüklüğü sebebiyle avlusunun net fotoğraflanamaması kütüphanenin tam konumunun tespitini zorlaştırmaktadır. Yapının konumuyla ilgili yalnızca yazılı ifadeler mevcuttur ve kütüphanenin net konumu belirlenememiştir. Sivas Valisi olarak görev yapan Ali Aşkar Paşa'nın kütüphaneyi tam olarak hangi tarihlerde yaptırdığına dair net bir bilgi elde edilememiştir. Fakat Ali Aşkar Paşanın 1843-1844 ve 1846-1848 yılları arasında görev yaptığı bilinmektedir. O dönemde Ali Aşkar Paşa'nın kütüphanenin külliye avlusu içinde yaptırılması uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Bu bilgilerin ışığında yapının 1843-1848 yılları arasında yaptırıldığı sonucu çıkmaktadır. Yapının günümüze kadar ulaşamamış olması da yapı hakkında sınırlı bilgi olmasına sebep olmuştur. Yapıldıktan sonra hangi dönemde yıkıldığına dair bilgi olmadığı gibi yapıyla ilgili herhangi bir görsel veriye de ulaşılammıştır. Kütüphane ile ilgili en son elde edilen bilgi muvakkithanenin de yerinin belirtildiği Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekaleti'nin hazırlattığı "Tokat Vilayetleri" eserinde bulunmaktadır. Eserin 1938 yılında basılmasından yola çıkılarak kütüphanenin de muvakkithane gibi Erzincan depremleri sırasında yıkıldığı ve onarımının yapılmadığı anlaşılmaktadır.

4.7.8. Hazire

Tablo 4.8. Ali Paşa Hazire Tespit Çizelgesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Hazire
Yapım Tarihi	Bilinmiyor	Mevcut Kullanım	Günümüze Ulaşmamıştır
Banisi	Bilinmiyor	Mülkiyet	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Fiziki Durumu	Yıkılmıştır	Tescil Durumu	Yok

Hasan ERDEM'in fotoğraf arşivindeki fotoğraftan açıkça görüldüğü üzere türbenin yanında cami avlusu içinde küçük bir hazire bulunmaktadır (Şekil 4.87). Tam olarak hangi dönemde oluşturulduğu bilinmemektedir. Ali Paşa Külliyesinin merkezi konumu ve türbenin bulunmasından kaynaklı olarak zaman içinde caminin içinde bir kısmının hazire olarak işlevlendirilmiş olduğu düşünülmektedir.

Şekil 4.87. Tokat Ali Paşa Haziresi (Hasan Erdem Arşivi)

Fotoğrafta görülen hazirede bir de üstü açık baldaken formunda bir mezar bulunmaktadır (Şekil 4.87). Bu mezarın tam olarak hangi şahsa ait olduğu bilinmemektedir. Hazirenin tam olarak hangi tarihte kaldırıldığı belgelerde

geçmemektedir ama fotoğraflardan anlaşıldığı üzere 1960 yılındaki fotoğrafta kaldırılmış ve sert zemine döndürülmüştür (Şekil 4.88). İlerleyen dönemlerde bu kısımdan ikinci bir giriş daha verilmiştir. Günümüzde de çevre düzenleme faaliyetleri neticesinde yoğun bir yaya akışı görülmektedir. Hazirenin içinde yer alan mezarların akıbeti hakkında ise bir bilgiye ulaşılammıştır.

Şekil 4.88. 1940 yılındaki hazire 1960 yılında sert zemine dönüştürülmüştür (Tokat Müze Arşivi)

Şekil 4.89. 1940 yılındaki hazire 1960 yılında sert zemine dönüştürülmüştür (Tokat Müze Arşivi)

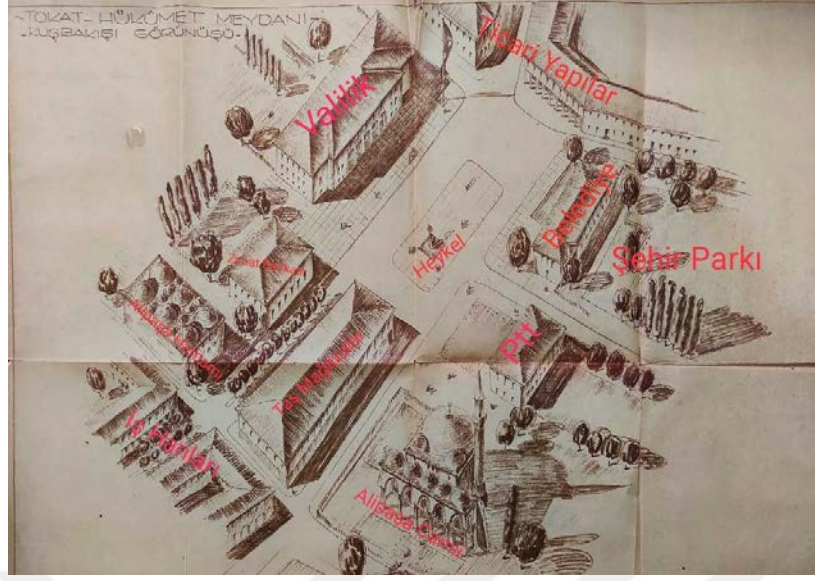
4.7.9. Dükkanlar

Tablo 4.9. Ali Paşa Dükkanlar Tespit Çizelgesi

Konumu	Ali Paşa Mahallesi	Fonksiyon	Dükkân
Yapım Tarihi	1930(?)	Mevcut Kullanım	Günümüze Ulaşmamıştır
Banisi	Bilinmiyor	Mülkiyet	Yok
Fiziki Durumu	Yıkılmıştır	Tescil Durumu	Yok

Ali Paşa Külliyesine ait eski görsel verilerin incelenmesi sırasında 1930’lu yıllarda karşımıza çıkan ve 1960’lı yıllara kadar çekilen fotoğraflarda taş dükkân dikkat çekmektedir. Kesme taştan dikdörtgen plan şemasında küçük birimlerden kırma çatılı şekilde inşa edildiği görülmektedir (Şekil 4.90). Cami ile hamamın arasında Cumhuriyet Meydanında yer almaktadır. Yapı malzemesinin taş olmasından dolayı halk arasında “Taş Dükkanlar” şeklinde anılmaktadır. Cami avlusu içerisinde yer alan dükkanları kimin yaptırdığı ya da net yapım tarihi ile veri bulunmamaktadır. Yalnızca Yüksek Mimar Kemal Ahmet Aru ve Yüksek Mimar Gündüz Özdeş’in 1945 yılında çizdikleri Cumhuriyet Meydanının kuşbakışı görünüşünde yer almaktadır (Şekil 4.91). 1960’lı yılların sonuna kadar hizmet veren dükkanların yıkılmasından sonra 1985 yılında Cumhuriyet Meydanına yer altı çarşısı yapılması dükkanların meydana ticari canlılık getirmesi için yapıldığını göstermektedir.

Şekil 4.90. Taş Dükkanlar ve Ali Paşa Camisi (Albert Gabriel’den)

Şekil 4.91. 1945 Tokat kuşbakışı görünüşü (Çizen: Aru ve Özdeş, 1945; Hasan Erdem'den)

5. ALİ PAŞA KÜLLİYESİ RESTİTÜSYON VE KORUMA SORUNLARI

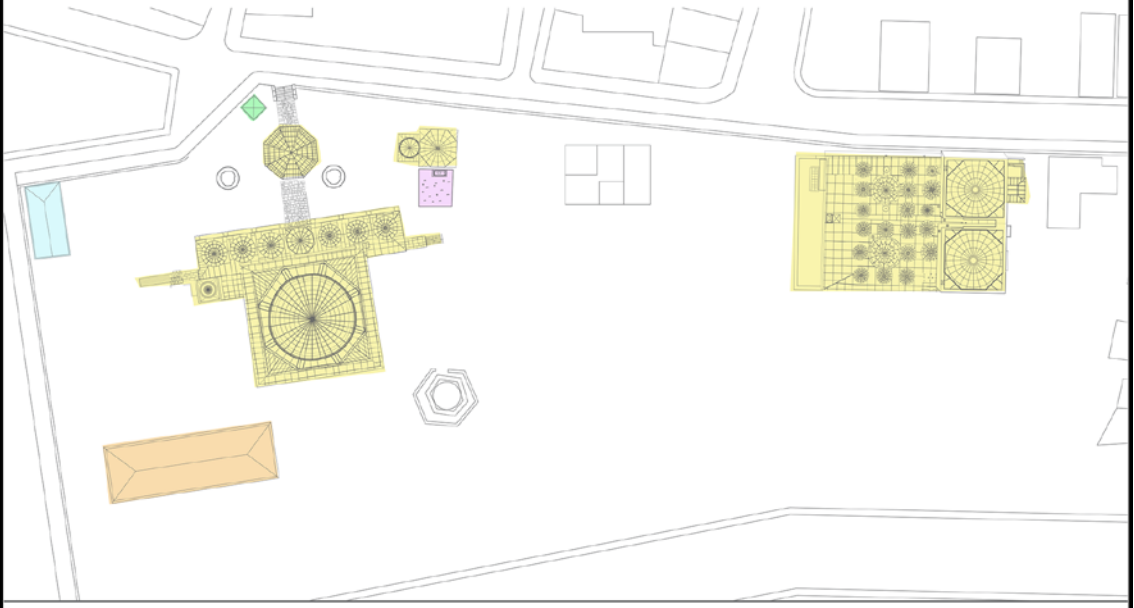
5.1. Ali Paşa Külliyesi Alan Restitüsyonları

Bu bölümde VGM arşivi, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Hasan ERDEM arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve literatür taraması sonucunda elde edilen bilimsel yayınlar, çalışmalar, projeler ve görseller doğrultusunda külliye yapılarının dönem restitüsyonlarının tespiti yapılmıştır. Külliye'nin tüm birimlerinin hangi dönemlerde eklendiği ve yıkıldığına dair elde edilen veriler üzerinden restitüsyon çalışması yapılmıştır (Tablo 5.1)

Tablo 5.1. Ali Paşa Külliyesi Restitüsyon Tablosu

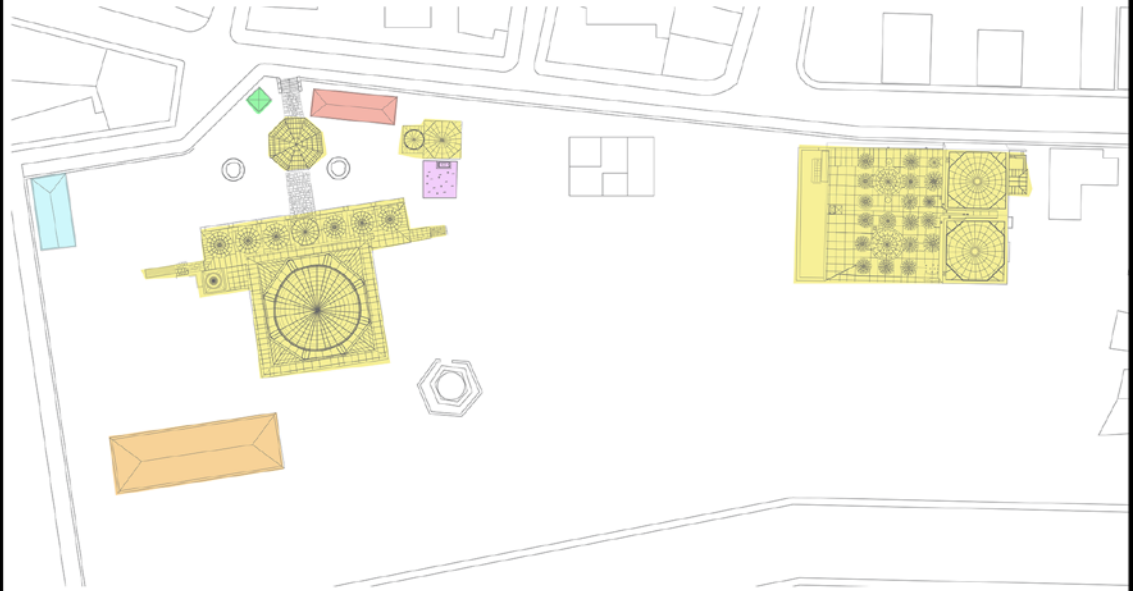
1.DÖNEM (1566-1699)
1566 Yılında türbenin yapımına başlanmış daha sonra cami, hamam, muvakkithane ve sıbyan mektebi eklenmiştir. Sıbyan mektebinin konumu ve büyüklüğü hususunda yeterli veri bulunmamaktadır. Vakfiyeden elde edilen veri ile yalnızca varlığı kanıtlanmaktadır.

2.DÖNEM (1700-1844)

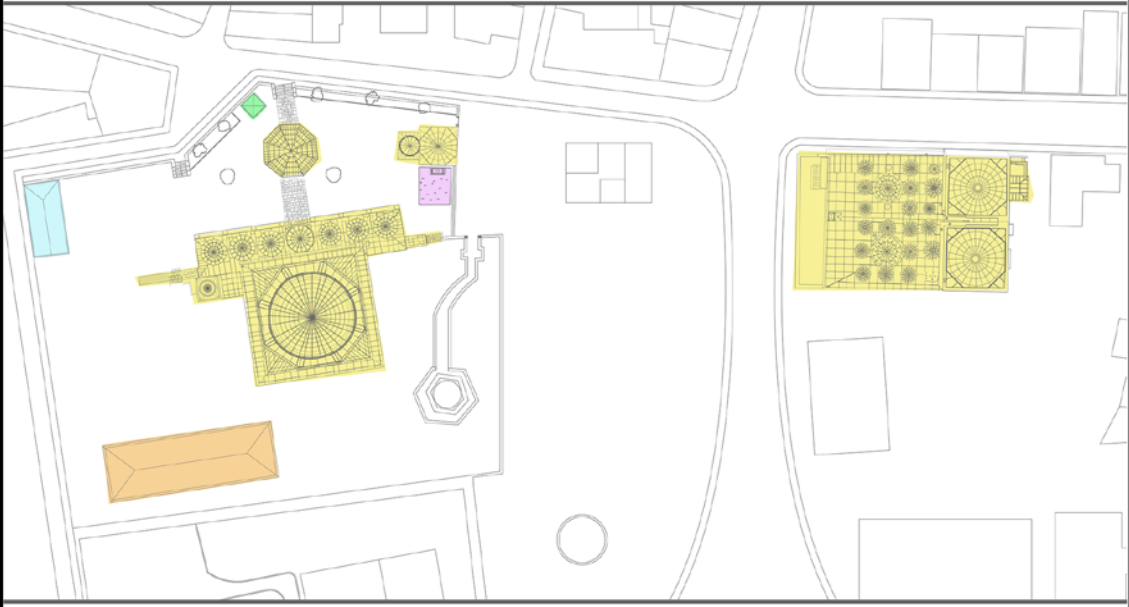
Vakfiye giderlerinden elde edilen veriler ışığında yapıya umumi hela eklenmiştir. Kullanım sırasında doğan ihtiyaçlar doğrultusunda eklendiği düşünülmektedir. Türbe ile cami arasında bir hazire alanı oluşturulmuştur.

3.DÖNEM (1845-1885)

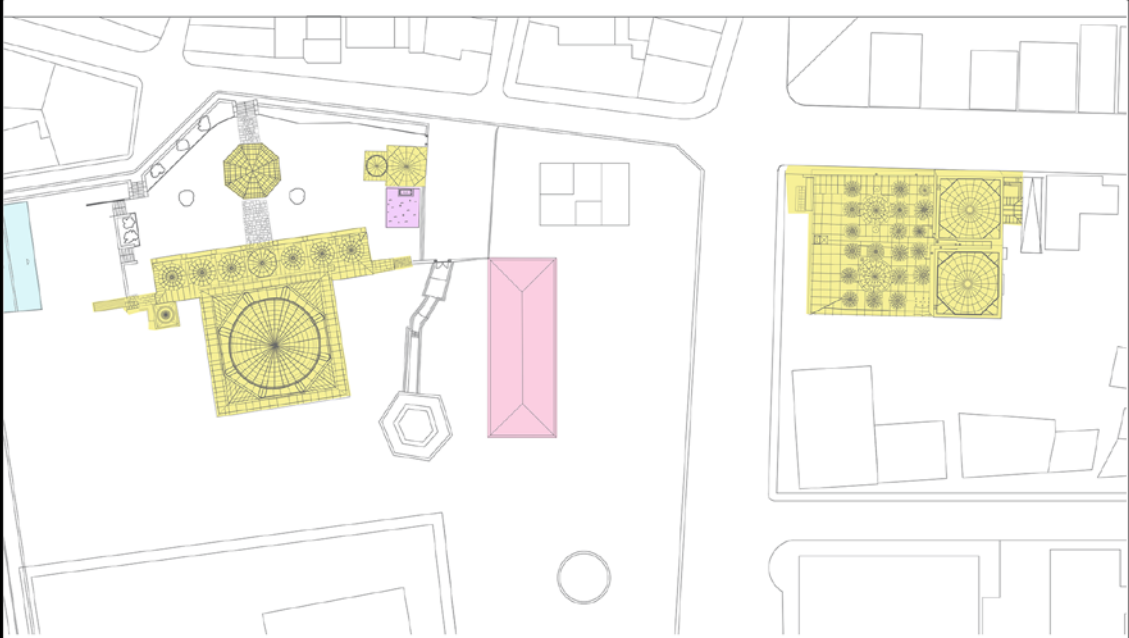
1844-1848 yılları arasında Sivas Valisi olan Ali Aşkar Paşa Tokat'a bir kütüphane yaptırma kararı almıştır. Külliye'nin ön avlusuna inşa ettirdiği kütüphane ile ilgili yazılı verilerin dışında bilgi mevcut değildir. Konumu ve büyüklüğü literatür taramasında elde edilen yazılı kaynaklardan yola çıkılarak yapılmıştır.

4.DÖNEM (1886-1930)

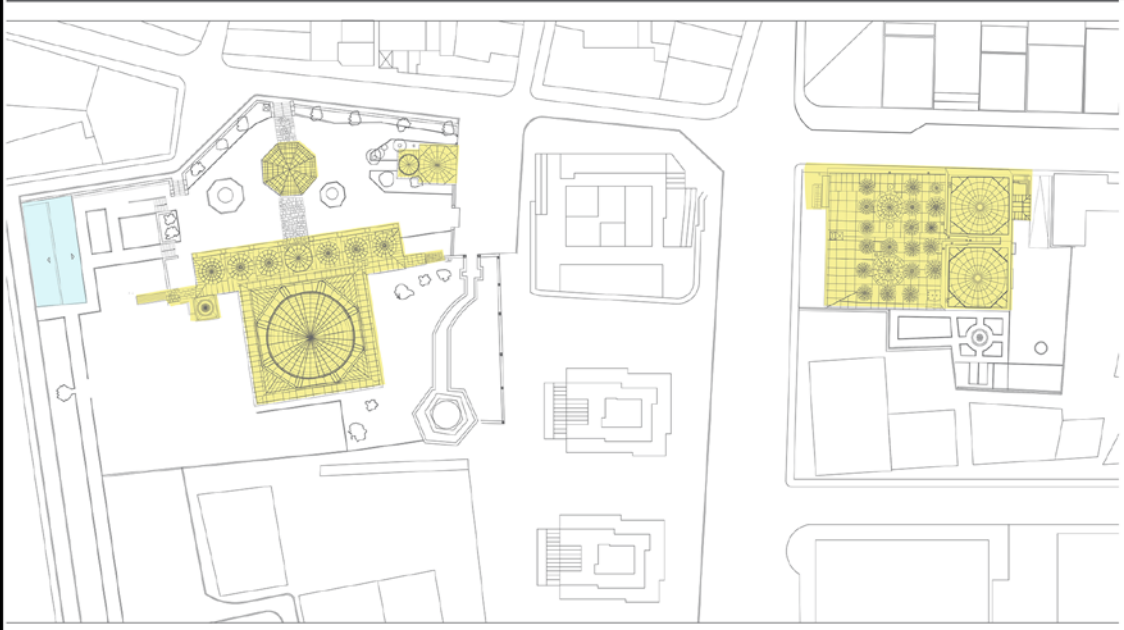
1886 yılında kuzey-güney yönlü açılan Bağdat caddesi (Gop Bulvarı) külliye avlusunun içinden geçmiştir. Hamam ile diğer yapılar arasındaki ilişki zedelenmiştir. Cami avlusundaki kütüphanenin düzenlemeler sırasında hasar görüp yıkıldığı düşünülmektedir.

5.DÖNEM (1945)

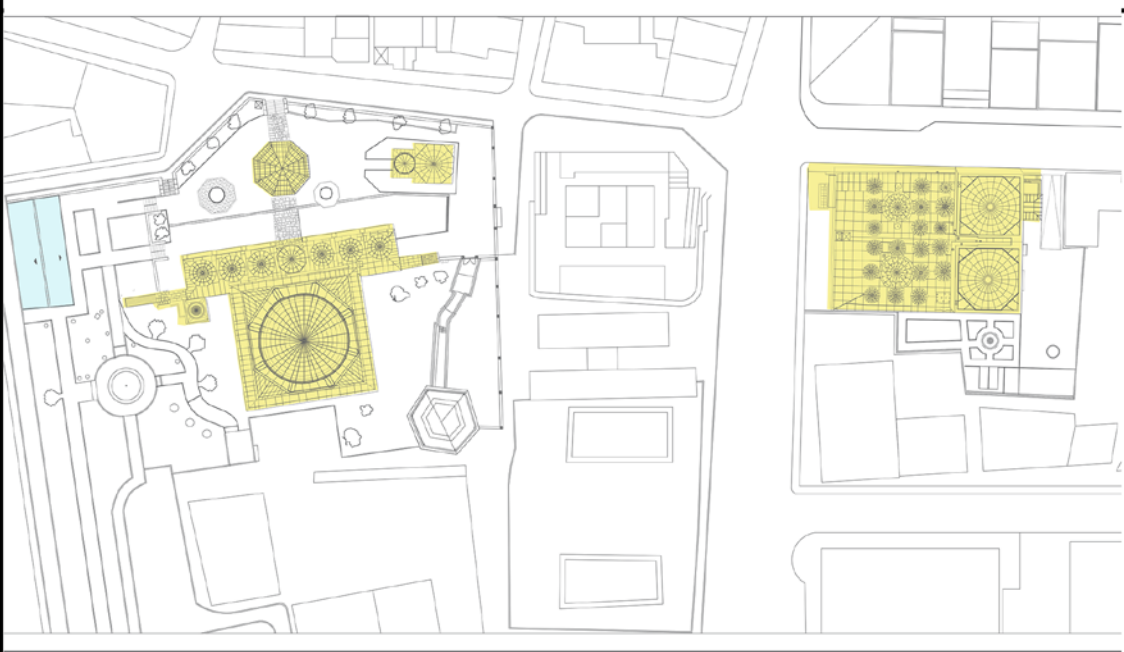
1934 yılında Albert Gabriel'in çektiği fotoğraflarda dükkân yapısının eklendiği görülmektedir. Yüksek Mimar Kemal Ahmet Aru ve Yüksek Mimar Gündüz Özdeş'in 1945 yılında Cumhuriyet Meydanının kuş bakışı çizimlerinden de dükkanların orantılı olarak büyüklüğü ve konumu tespit edilebilmektedir. Elde edilen verilerden yola çıkılarak 1939 ve 1943 depremleri sırasında muvakkithanenin ve umumi helaların yıkıldığı anlaşılmaktadır. Muvakkithane onarılmamıştır. Helaların yerine özgün olmayan günümüzdeki yapının yapıldığı düşünülmektedir.

6.DÖNEM (1945-1985)

1960 yılında sonra hazire alanının olmadığı fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Dükkanların da küçük ve yetersiz olması Cumhuriyet Meydanındaki ticari faaliyetin yoğunluğunu karşılayamamaktadır. Bu yüzden dükkanların onarımı yapılmamış yerine 1985 yılında meydanda yer altı çarşısı yapılmıştır

7.DÖNEM (2023)

2019 yılında yapılan restorasyon çalışması ile peyzaj düzenlenmesi yapılmıştır. Külliye'den geriye cami, türbe ve hamam kalmıştır. 2023 yılı itibarıyla Cumhuriyet Meydanında yer altı çarşısı da kaldırılmaktadır. Yeni yapılacak meydan çalışması ile yapıların arasındaki ilişkinin durumu belirsizdir.

Taranan arşivler, bilimsel çalışmalar doğrultusunda külliye'nin yapılışından itibaren yedi dönem restitüsyon geçirdiği tespit edilmiştir. Verilerin izinden külliye birimlerinin yapım tarihleri belirlenmiştir. Bu noktada, dönem araştırması yapılarak, yaklaşık ölçülerle çalışma yapılmıştır. Restitüsyon çalışmaları sayesinde külliye'nin birimleri ve gelişiminin doğru şekilde aktarılabilmesi için eklenmiştir.

5.2. Külliye'nin Geçirdiği Onarımlar

5.2.1. Cami ve Şadırvan

08.09.1978 / 1273 sayılı karar ile tescillenen caminin en eski onarımları hakkındaki bilgilere literatür taraması sırasında elde edilen çalışmalardan ulaşılabilmektedir. İlk onarım çalışması cemaat ve imamın isteği üzerine valilik tarafından Evkaf Umum Müdürlüğüne yapılan başvuru neticesinde gerçekleşmiştir. 1932 yılında camide bulunan halıların tarihi eser niteliğinin soruşturulması istenmiştir. Tarihi eser niteliği olması durumunda kuruma caminin tamirat giderlerinin karşılanması karşılığında satılması talep edilmiştir. Evkaf Umum Müdürlüğü ise halılar için para ödemesi yapılamasının zor olacağını camiye harcanması üzere ilgili kişilerin halıları satabileceğine dair cevap vermiştir. Bu sayede caminin basit onarımları gerçekleştirilmiştir. Kubbelerdeki çürüyen kurşun kaplamalar ve eskiyen halılar yenilenmiştir. Yapılardaki su sızıntısı sorunu giderilmeye çalışılmıştır (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1932).

1939 ve 1943 depremlerinden Tokat'ta etkilenmiştir. Caminin son cemaat mahalindeki kubbelerde yıkılma meydana gelmiştir (Şekil 5.1). Besimi Karagülle'nin notlarından elde edilen bilgiler ışığında yapının onarımını 1953 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü üstlenmiş ve 1955 yılında tamamlamıştır. Karagülle bu onarımlar pek düzgün yapılmadığını notlarında dile getirmiştir (Karagülle, 1930-50). Dönemin şartlarına uygun şekilde hasar görmüş son cemaat mahalindeki kubbelerin onarımları gerçekleştirilmiştir. 1953-55 yılları arasında süren onarımlarda caminin hasar gören sütunlarının onarımı gerçekleşmiştir. Depremde zarar görmüş minare sağlamlaştırılmıştır. Caminin kubbesindeki süslemeleri yenilenmiştir (VGM Arşivi).

Şekil 5.1. 1939 ve 1943 sonrası yıkılan son cemaat mahali (VGM Arşivi)

Şekil 5.2. 1955 Ali Paşa Cami son cemaat mahali (Foto Yıldız Arşivi)

Tescil öncesi gerçekleşen onarımlar hakkında detaylı başka veri bulunmayan camide 1998 ve 2019 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından iki restorasyon çalışması gerçekleştirilmiştir. Restorasyonların uzun süre aralıklar ile yapılmasından dolayı camide bazı dönemlerde basit onarımlar gerçekleştirilmiştir. Arşivden elde edilen veriler ışığında 1998 yılında kubbelerdeki zayıflayan kurşun kaplama kısımlarda onarım ve yenileme yapılmıştır. Avluyu çevreleyen dış duvar türbe duvarından başlatılmıştır ve bu alana türbe için ayrı kapı konulmuştur. Son cemaat mahalinde alüminyum kaplama

ile mekânın kapatılması işlemi gerçekleştirilmiştir. Şadırvanın havuz kısmına korkuluk yapılmıştır. Kadınlar mahfili ve şadırvan boyanmıştır (Şekil 5.3)

Şekil 5.3. 2000 yılı Şadırvan (Hakkı Acun Arşivi)

26.04.2018/ 4282 kurul kararı ile cami ve türbenin kalem işi rölövesi gerçekleştirilmiştir. 12.07.2018/ 4488 kurul kararı ile cami mahfili kalem işi canlandırma ve tamamlamaya yönelik uygulama yapılması kararı verilmiştir. 28.03.2019/ 5067 kurul kararı ile Ali Paşa Mahallesi, Ali Paşa Cami'ne cephe veren dükkandaki izinsiz uygulamaların düzenlenmesine karar verilmiştir.

2019 yılında VGM tarafından restorasyon projesi gerçekleştirilmiştir. Zamanla kirlenen dış cephe mikro kumlama yöntemi ile temizlenmiştir (Şekil 5.4). Rengini kaybeden taşlar için portatif basınçlı kumlama makinesi ile taşların doğal rengine dönmesi sağlanmıştır. Tüm yapının ışıklandırma sistemindeki sorunlar tespit edilip mekânın aydınlatmasındaki sorunlar giderilmiştir (Şekil 5.6). Kirlenen iç mekandaki taşların mikro kumlama ile temizliği yapılmıştır. İç mekânda duvarlara yapılmış muhdes süslemeler kaldırılmıştır. Boyanmış şadırvan ve kadınlar mahfilinin orijinal süslemeleri ortaya çıkarılmıştır (Şekil 5.7). Şadırvanın havuz kısmındaki korkuluların, musluklar ile oturma yerlerinin sağlamlaştırılması yapılmıştır. Ahşap şadırvanın şingil kaplaması değiştirilmiş ve bakımı yapılmıştır (Şekil 5.8).

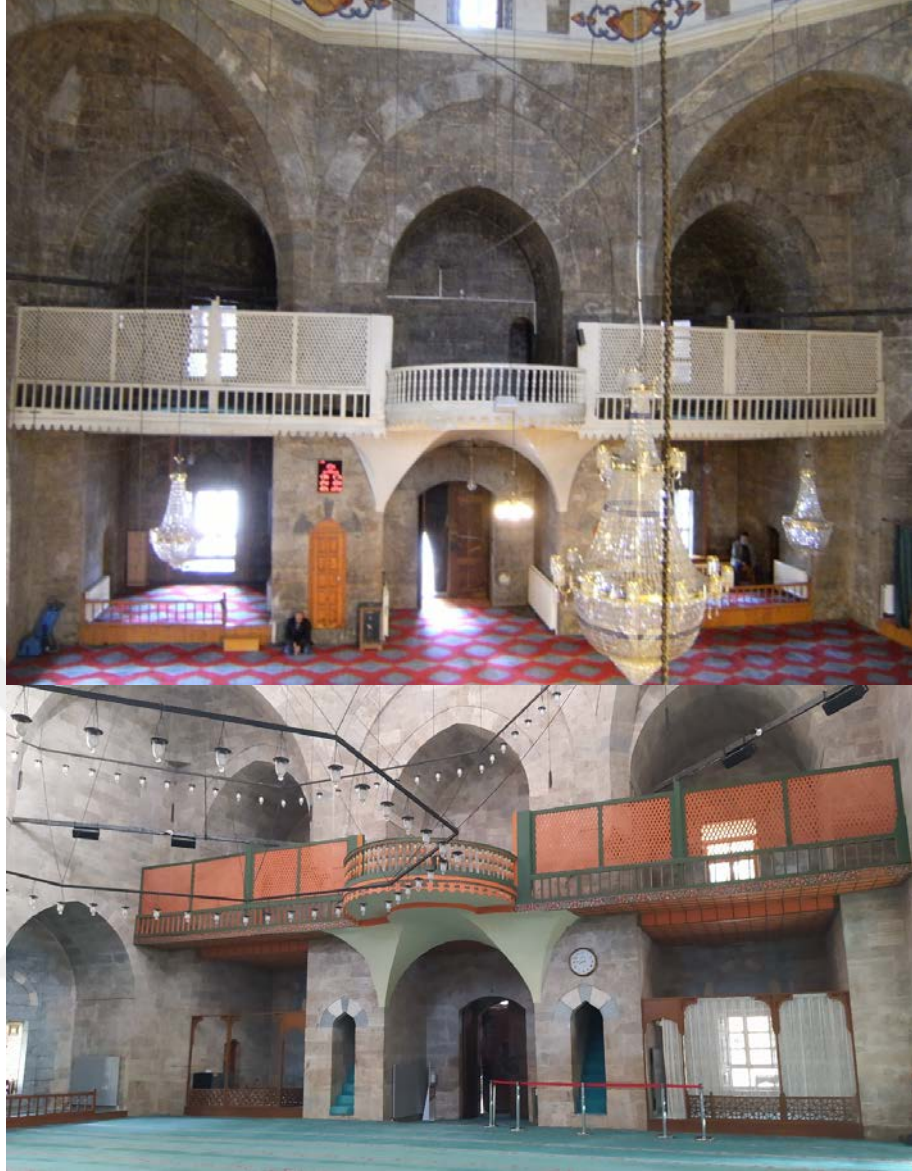
Şekil 5.4. Restorasyon öncesi ön cephe (Erkara, 2010)

Şekil 5.5. Mikro kumlama ile temizlenmiş dış cephe

Şekil 5.6. Restorasyon öncesi (Erkara, 2010) ve sonrası mihrap, minber ve iç mekân aydınlatması

Şekil 5.7. Restorasyon öncesi (Erkara, 2010) ve sonrası kadınlar mahfili

Şekil 5.8. 2020 yılı Şadırvan

5.2.1.2. Türbe

Ali Paşa Türbe ve Camisi aynı bahçenin içinde birbirlerine yakın şekilde konumlandırıldıkları için onarım çalışmaları genellikle birlikte yürütülmüştür. Tescil öncesi verilerde türbe için yapılan ayrı bir onarım olduğu bilgisine rastlanılmamıştır. Türbe yapısının daha küçük ve sade şekilde yapıldığı için caminin onarımları sırasında basit onarımlar ile bakım çalışmalarının yapıldığı düşünülmektedir. 1960 yıllarında yapının yanında bulunan hazire kısmının kaldırılmıştır. İlerleyen yıllarda Cumhuriyet Meydanından bu kısma kapı açılmıştır. Sınır için türbenin cephesi kullanılmıştır. 1998 yılında VGM tarafından gerçekleştirilen onarım sırasında yıpranan kubbe kaplamalarının sağlamlaştırılması yapılmıştır. İç mekân alçı ile sıvanmıştır. Giriş kısmının alüminyum profiller ile kaplaması yapılmıştır. Mezar şahideleri yeşil renkli yağlı boya ile boyanmıştır. 2005 yılında Tokat Belediyesi tarafından baldaken kısmındaki muhdes eklerin kaldırılarak orijinal haline döndürülmesi sağlanmıştır (Şekil 5.9). 26.04.2018/ 4282 kurul kararı ile türbenin kontrolü gerçekleştirilmiştir. 2019 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında cami ile benzer işlemler yürütülmüştür. Kubbe temizliği ve yeni kurşun kaplama yapılmıştır. Mezar şahidelerinde bulunan yağlı boyalar kaldırılmıştır (Şekil 5.10). Hasar gören taşlar sağlamlaştırılmıştır. Rengi değişen taşların mikro kumlama yöntemi ile temizlenmesi sağlanmıştır (Şekil 5.12) Peyzaj düzenlemesi ile dış duvar ileriye taşınmıştır (Şekil 5.14).

Şekil 5.9. 2000 yılı Baldaken kısmı kaplamaları (Hakkı Acun Arşivi) ve restorasyon sonrası

Şekil 5.10. 2010 yılı mezar şahideleri (Erkara, 2010)

Şekil 5.11. Restorasyon sonrası şahideler

Şekil 5.12. Restorasyon sonrası baldaken sundurma kısmı

Şekil 5.13. Türbe duvarı ile bütünleşmiş çevre düzenlemesi (Erkara, 2010)

Şekil 5.14 Restorasyon çevre düzenlemesi

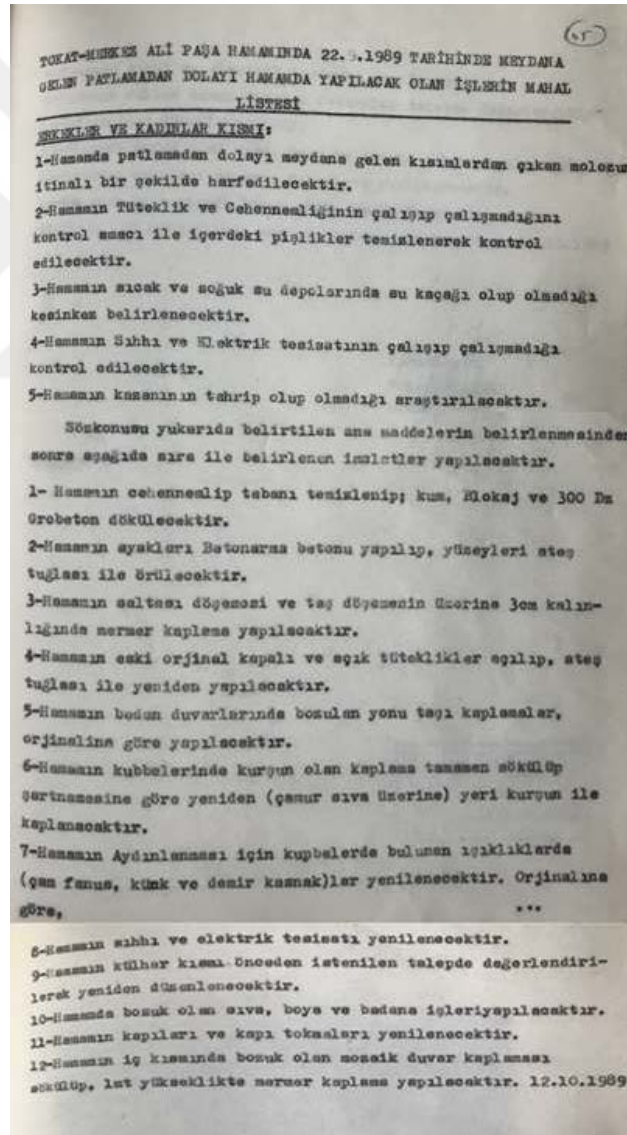
5.2.1.3. Hamam

Hamamın kitabesi ya da onarım kitabesi mevcut değildir. Tescil öncesi yapılan onarımlar ile bir belge ya da kayıt bulunamamıştır. Yalnızca 1955 yılında yapılan restorasyon sırasında 1939 ve 1943 yıllarındaki depremler sonucunda aldığı hasarın onarıldığı geçmektedir (Karagülle, 1930-50). Bu onarımlar hakkında yazılı bir belge veya evrak kaydı yoktur. 14.09.1984 yılında tescillenen hamamda 1989 yılına kadar onarım bilgisi mevcut değildir. 1989 yılında ise yapıda talihsiz bir hadise yaşanmıştır. Hamamın tüteklik kısmı kapatılmış, dışarı çıkamayan tortu ve buharın cehennemlikte birikmesi sonucunda basınç ile zeminde büyük bir patlama gerçekleşmiştir (Altunsoy, 2021). Patlama sonucunda yapının orijinal göbek taşının tahribata uğrayıp parçalandığı kayıtlara geçmiştir (Şekil 5.15).

Şekil 5.15. Patlama sonucunda zarar göre hamam zemin fotoğrafları (Aktaran: Altunsoy, 2021)

Altunsoy'un 2020 yılında hamamın eski işletmecisi ile gerçekleştirdiği röportajda hamamcılarının tümü tarafından tüteklik kısmının kapatılmayacağını bilindiğini, o dönem işletme sahibinin halk arasındaki göbek taşının içinde altın bulunduğu dair söylentiler yüzünden kasıtlı yapmış olabileceğine dair bir görüşü olduğu belirtilmiştir (Altunsoy, 2021). Hamamda gerçekleşen patlama sonrasında 1989-92 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır (Akın, 2009). Yapıda yapılan onarımlar sırasında özgünlüğüne büyük bir ölçüde zarar vermiştir. Orijinal zemin döşemeleri, kurnalar ve göbek taşı zarar görmüş ve özgün olmayan malzeme ile değiştirilmiştir. Bu dönemde yapılan onarımlar kayıt altına alınmış ve belgelenmiştir (Şekil 5.16) (Tablo 5.2) (Altunsoy, 2021).

Şekil 5.16. 1989 yılındaki patlama sonrası yapılması kararlaştırılan onarımların belgesi (Aktaran: Altunsoy, Sivas Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Tablo 5.2. 1989 yılındaki patlama sonrası yapılacak onarımların listesi (Altunsoy'dan düzenlenmiştir)

No.	1989 Patlama Sonrası Hamamda Yapılacak Onarımların Listesi
1	Patlama sonrası ortaya çıkan molozların itinalı şekilde temizlenmesi yapılacaktır.
2	Hamamın tüteklik ve cehennemliğini kontrol amacıyla içerideki pislikler temizlenecektir.
3	Hamamın sıcak ve soğuk su depolarında kaçak olup olmadığı kontrol edilecektir.
4	Hamamın sıhhi ve elektrik tesisatının kontrolü yapılacaktır.
5	Kazanın patlamadan tahrip olan kısımlarının onarımları tamamlanacaktır.
6	Cehennemlik kısmının temizlenmesinden sonra kum, blokaj ve 300 Dz. Grobeton zemine dökülecektir.
7	Hamamın ayakları betonarme betonu ile yapılıp yüzeyler ateş tuğlası ile örülecektir.
8	Hamamın taş döşemesinin üzerine 30 m kalınlığında mermer kaplanacaktır.
9	Hamamın orijinal kapalı ve açık tüteklikleri açılıp ateş tuğlası ile yeniden örülecektir.
10	Hamamın beden duvarlarındaki bozulan kesme yonu kaplamalar orijinaline göre yeniden yapılacaktır.
11	Hamamın kubbelerindeki eski kurşun kaplamalar kaldırılıp tekrardan çamur sıva yapılan kubbeler kurşun kaplama yapılarak yenilenecektir.
12	Kubbede zarar gören fil gözleri ve kasnaklar usulüne göre yeniden yapılacaktır.
13	Hamamın külhan kısmı önceki sisteme uygun şekilde düzenlenecektir.
14	Hamamın zarar görmüş sıva, boya ve badana işlemleri gerçekleştirilecektir.
15	Hamamın iç mekânında bozuk olan mozaik duvar kaplaması sökülüp 1 m yükseklikte mermer kaplama yapılacaktır.

1989’ da liste ile belirlenen onarımlar gerçekleştirilmiştir. 1992 yılında tamamlanan onarımlardan sonra 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından basit onarımlar yapılmıştır. Lakin Vakıflar Genel Müdürlüğünden Ali Paşa Hamamıyla ilgili verilerde bu onarımların kapsamına ait bir belgeye ulaşılamamıştır. Vakıflardan alınan verilerde yalnızca 2015 yılına ait “Tokat Ali Paşa Hamamı Rölöve Raporu” ve “Rölöve Çizimleri” bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğünden iki belgeden başka

yapıya ait başka veri olmadığı belirtilmiştir. 2015 yılında yapılan rölöve projesinden sonra yapıya ait bir restitüsyon ya da restorasyon projesi çizilmemiştir. Yalnızca yapının durum tespiti yapılmıştır. Rölöve çizimleri sırasında gözlemlenen durumlar rölöve raporunda belirtilmiştir. Rölöve çalışmalarından sonra hamamda basit onarımlar yapılmıştır.

Külliyeye geçmişten günümüze kadar pek çok onarım geçirmiştir. Geçirdiği onarımlar o dönemin şartlarına uygun olarak yapılmaya çalışılmıştır. Elde edilen verilerden 1953-55 yılları arasında yapılan onarımların depremden etkilendiği için büyük kapsamlı olarak yapılamadığı camideki minareye geçiş odası, muvakkithane, tuvaletler gibi özgün yapıların bu depremlerde yıkıldığı ve maddi yetersizliklerden onarılamadığı anlaşılmaktadır. Öncelik olarak cami ve hamam gibi büyük ölçekli yapıların onarımları yapılmıştır. Yapıların hasar gören ve yıkılan kısımlar onarılmıştır. 1960'lı yıllarda çevre düzenlemesi yapılırken hazire kısmının kaldırılması külliye'nin birimleri arasındaki bağın zedelenmesine sebep olmuştur. Ticaret ihtiyacının karşılanması için yapılmış olan dükkanların 1980'li yıllarda kaldırılıp yerine yer altı çarşısı yapılması meydanın daha işlevsel konuma gelmesini sağlamış hamam ve diğer yapıların arasındaki bağın kopmasına neden olmuştur. Hamamın külliye'nin biriminden ziyade tekil olarak inşa edilmiş gibi algılanmasına yol açmıştır. Külliye'nin daha sonra uzun süre onarılmadığı göz önüne alındığında 1998 yılında gerçekleşen onarımlarında yapıdaki temel sorunların giderilmesi üzerine planlandığı görülmektedir. Nem sorunu çözülmeden yağlı boya ile üzeri kapatılmıştır. Bu dönemde yapılan muhdes kaplamalarda yapılar ile uyumlu değildir. 2019 yılında yapıların özgün halleri göz önüne alınarak müdahaleler yapılmıştır. Temizlikleri yapılmadığı için kirlenen cephelerin temizlenmesi yapılmıştır. Yağlı boya ile kapatılan orijinal kısımlar ortaya çıkarılmıştır. Kaplamalar yenilenmiş peyzaj ve çevre düzenlemesi ile külliye'ye uygun bir tasarım yapılmıştır.

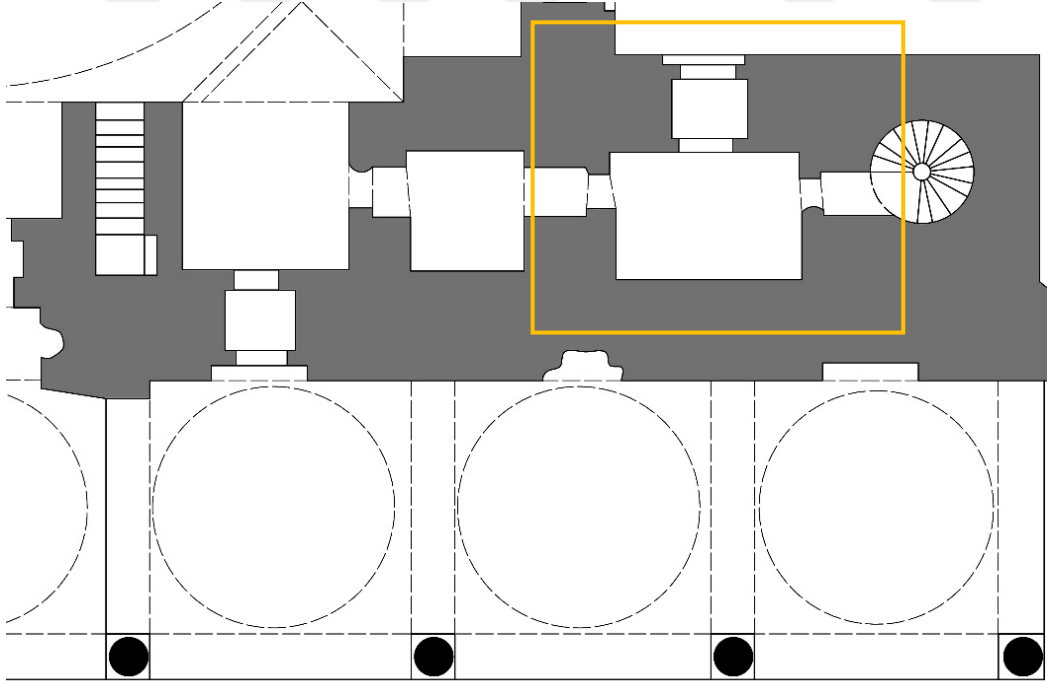
5.3. Koruma Sorunları ve Öneriler

Ali Paşa Külliyesi'nin muvakkithanesi, sıbyan mektebi, kütüphanesi, dükkânları ve haziresi çeşitli sebeplerden dolayı günümüze ulaşamamıştır. Helalar ise özgünlüklerini koruyamamıştır. Sadece cami, türbe, hamam ve şadırvan yapıları bozulmadan günümüze ulaşabilmiştir. Cami, türbe ve şadırvan yapılarının fiziksel durumları hamama nispeten daha iyi durumdadır. Hamamın ise gerçekleşen patlama

sonrası özgünlüğünün bozulduğu görülmektedir. Yapıların daha iyi duruma gelmeleri amacıyla çeşitli müdahaleler yapılmıştır. Ancak, bu müdahalelerin hepsi olumlu sonuçlar vermemiş çeşitli sorunlara yol açmıştır. Gelecekte külliye'nin bir bütün olarak ayakta kalabilmesi için bilimsel yayınlar ve çalışmalar ışığında gerçekleştirilen alan çalışmasında bozulmalar incelenmiş ve sorunlarının tespiti yapılmıştır. Tespiti yapılan genel koruma sorunlarının nedenleri belirlenerek çözümüne yönelik öneriler geliştirilmiştir. Bu sayede yapıların gelecekte daha büyük sorunlar yaşamalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Yapılarda tespit edilen sorunlar başlıklar altında incelenmiştir.

5.3.1. Plan Bütünlüğüne Aykırı Onarım

Caminin 1934 yılında Albert Gabriel tarafından çizilen planlarında harimdeki hücre odalarından minareye geçişi sağlayan bir hücre daha olduğu görülmektedir (Şekil 5.17). Ancak onarımlar sırasında bu kısım ile ilgili bilgi mevcut değildir. Günümüzde o kısımda bir hücre bulunmamaktadır. Minareye geçiş son cemaat mahalinde bulunan pencereden yapılmaktadır (Şekil 5.18).

Şekil 5.17. Planda yer alan minareye geçiş hücresi (Gabriel'den düzenlenmiştir)

Şekil 5.18. Minareye geçişin sağlandığı muhdes ek

Yıkılan minareye geçiş hücresinin plana aykırı olarak onarıldığı ve yerine muhdes bir geçiş elemanı yapıldığı görülmektedir. Yapılan ek kısım güvenlik açısından büyük zafiyet oluşturmaktadır. Çözüm anlık olarak yapılmış ve planın bütünlüğüne uymamaktadır. Minareye geçiş kısmı için yapılacak çözümün plana uygun ve güvenli olacak şekilde onarılması gerekmektedir.

5.3.2. Muhdes Ekler

Külliye yapılarında uygun olmayan muhdes ekler mevcuttur. 1989 yılında gerçekleşen patlama sonrası yapılan onarımlarda bozulan hamam zemini özgün olmayan ve dokuyla uyuşmayan mermer malzeme ile kaplanmıştır. Özgün taş kurnalar yerine mermer muhdes kurnalar yaptırılmıştır (Şekil 5.19). Hamama yapının geneliyle uymayan pvc kapılar eklenmiştir. Çay ocağı, soyunma odaları gibi ek mekanlar oluşturulmuştur (Şekil 5.20). Kullanıcı yoğunluğu ve ihtiyaçlarının artmasından dolayı oluşturulan bu mekanlarda depolama içinde alana ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple hamama dolaplar eklenmiştir.

Şekil 5.19. Ali Paşa Hamamı orijinal kurnaları (Önge, 1988) ve yerine yapılmış kurnalar

Şekil 5.20. Oluşturulan soyunma odaları

Caminin son cemaat mahalinde bulunan sütunların kaideleri 1939 ve 1943 depremlerinden sonra yapılan restore edilmiştir. Özgün taş kaideler kullanılmayarak mermer malzemeden yeni kaideler kullanılmıştır. 2019 yılında yapılan onarımlarda taş kaideler bahçede âtıl olarak bırakılmış ve mermer kaidelerin onarımları yapılmıştır (Şekil 5.21).

Şekil 5.21. Muhdes sütun kaideleri ve özgün taş kaideler

Günümüzde mevcut olan muhdes ekler külliyesinin özgün yapısına uymamaktadır. Yapılardaki muhdes kaplamaların kaldırılarak özgün malzemelerin kullanılması yapının tarihi dokusunun bozulmasına engel olacaktır. Âtıl konuma gelmiş kaide ve kurnaların gerekli bakımları yapılmalıdır. Özgün elemanların kullanılması sağlanmalıdır. Bu sayede külliyesinin özgün ve tarihi yapısı bozulmadan korunabilecektir.

5.3.3. Yüzey Kirlenmeleri

Cami ve türbe yapılarında yıllar içinde taşlarda kirlenme ve renk değişimlerinin olduğu 2019 yılı restorasyon çalışmalarından önce saptanmıştır. Onarımlar sırasında mikro kumlama yöntemi ile temizliği yapılmıştır. Lakin yapılan onarım çalışmalarında yer almayan hamamın cephesel kirlenmeleri çevredeki yoğun trafik akışı, hava kirliliğinden kaynaklı olarak halen devam etmektedir (Şekil 5.22).

Şekil 5.22. Hamam bacasındaki kirlenme

Kirlenmeler özellikle hamam bacalarında ve cephesinde yoğun şekilde görülmektedir. Çevresel etkenlerin yanında hamamın aktif olarak işletilmesi kirlenmelerin hızla ilerlemesine neden olmaktadır. Kullanılan yakıtın düşük kalite tercih edilmesi ve yapıların düzenli bakımlarının yapılmaması sonucunda hamamın bacalarında biriken kömür kalıntıları yağmur suları ile tüm cepheye yayılmaktadır (Şekil 5.23). Bunun sonucunda yapının cephesindeki tarihi dokusunun bozulmaktadır. Kimyasal maddeler ile etkileşime giren taş malzemelerde yağmur suları ve tuzlanmanın da etkisiyle malzeme kayıpları gerçekleşmektedir.

Şekil 5.23. Hamam doğu cephesindeki kirlenmeler

Baca için filtre sistemi ya da kaliteli yakıt tercih edilebilir. Yapıların kimyasal malzemeler ya da kumlama yöntemleriyle cephesel temizlikleri düzenli olarak yapılmalıdır. Aksi durumda geçmişte yaşandığı gibi taşların renginin kaybolmasına bağlı yapılarda loş ve karanlık görüntü ile karşı karşıya kalınacaktır.

5.3.4. Su Yalıtımı Sorunları

Yapılar incelendiğinde karşımıza çıkan en büyük sorun su yalıtımı problemidir. Hamamın halen aktif olarak kullanılması neticesinde su yalıtımının yapıda doğru şekilde yapılması önem kazanmaktadır. Fonksiyonu neticesinde en çok su ile temasta olan hamamın yağmur oluklarının dar şekilde yaptırılmış olması ve çörtensiz inşa edilmesi yağmur suyunun yapıdan uzaklaştırılmasını zorlaştırmaktadır. Hamam yapısındaki eksiklikler sonucunda nem sorun ciddi boyutlara ulaşmıştır. Uzun süre suya

maruz bırakılan taş malzemede tuzlanma, yosunlaşma, renk değişimi, çatlaklar ve kayıplar yaşandığı görülebilmektedir (Şekil 5.24).

Şekil 5.24. Hamam duvarındaki renk değişimi ve rutubet sorunu

Şadırvanda doğası gereği su ile yakın ilişkisi bulunan birimlerden biridir. Şadırvan yapısının ahşap konstrüksiyon ile inşa edilmesi yapının suya karşı dayanımını azaltmaktadır. Kalem işi süslemelere sahip şadırvanda nemden kaynaklı olarak süslemelerde bozulmalar meydana gelmiştir (Şekil 5.25). Havuz kısmındaki olukların yeterli gelmemesinden dolayı yosunlaşma ve mermer malzeme de çatlaklar görülmektedir. Çeşme kısmında kullanılan bakır ve pirinç malzemenin de yüzeyde nemden kaynaklı olarak renkli kirlenmelere sebep olmaktadır (Şekil 5.26).

Şekil 5.25. Şadırvanın kalem işi süslemelerindeki bozulmalar

Şekil 5.26. Şadırvanın havuz kısmındaki yosunlaşma, renkleneme ve çatlamlar

Cami ve türbede de su yalıtımında sorunlar yaşandığı bunun sonucunda yapılan onarımlarda çatıdaki kurşunların yenilenmesi sağlanmıştır. Bazı kısımlarda taş malzemenin erimeye uğramıştır (Şekil 5.27). Cami ve türbe diğer yapılara nispeten daha iyi durumdadır.

Şekil 5.27. Cami duvarındaki malzeme kaybı

Nem sorunu için yapıların kubbe örtülerinde su yalıtımının yapılması sorunun tekrarlamaması için gereklidir. Üst örtüde yağmur ve kar sularının tahliye edilebilmesi için yağmur iniş borularının ve çörtenlerin kontrol edilerek bakımları yapılmalıdır. Duvarlarda görülen bozulmalar için çimento esaslı sıvalar raspa yapılarak kaldırılmalıdır. Restorasyon çalışmaları sırasında cephe duvarlarının etrafına temellere su gitmesinin engellemek amacıyla drenaj kanalları yapılıp yapılmadığı belirtilmemiştir. Bu yüzden sondaj çalışmaları ile drenaj tespiti yapılmalıdır. Drenajın yapılması sonucunda cephe ve temellere suyun akışı önlenerek yapının rutubet, tuzlanma gibi malzemeye zarar veren etkenlerden kurtulması sağlanacaktır. Taş malzemede meydana gelen çatlaklar mikro enjeksiyon kullanılarak sağlamlaştırılmalıdır. Taşlardaki aşınmaların boyutları tespit edilerek 0,5 cm'e kadar olduğu gibi bırakılmalıdır. 0,5

cm'yi aşan taşlarda boşluklar bağlayıcı bir madde ile kendi tozundan oluşan renk ve doku uyumu gözetilerek onarılmalıdır. Parça kopması ve ayrılması şeklinde olan yüzey kayıpları için taş malzeme çürütülerek bütünleme yapılmalıdır (Küçükkaya, 2004).

5.3.5. Kötü İşçilik ve Detay Kullanımı

Venedik Tüzüğüne göre tarihi yapılarda onarılan kısımlarının anlaşılır olması gerekmektedir. Sonradan eklenen malzemenin yanıltıcı olmaması için orijinal malzemeden ayırt edilebilir olmalıdır. Ancak gerçekleştirilen onarımlar yapının geneli ile doku ve renk olarak bütünlük sağlaması gerekmektedir (Erder, 1968). Bu yüzden tarihi yapılarda onarım yapılırken seçilecek malzemenin doğru renk, doku türde olması yapının bütünlüğünün bozulmaması önem arz etmektedir. Caminin doğu cephesinde yer alan hücrenin iç mekânında taş duvar örgü sisteminin onarıldığı görülmektedir. Yapının özgün olmayan harç kullanılarak yanlış malzeme ile genel örgü sisteminden farklı olarak kaba yonu şeklinde onarımı gerçekleştirilmiştir (Şekil 5.28). Yapının genel dokusu ile uygun olmayan bu onarım kötü bir görüntü oluşturmaktadır.

Şekil 5.28. Doğu cephesindeki yanlış malzeme ile onarımı yapılmış kısım

Bir başka hatalı onarım ise hamamda bulunmaktadır. Patlamadan dolayı yapının büyük bir kısmı tahrip olmuştur ve kapsamlı bir onarım gerçekleştirilmiştir. Bu onarımlar sırasında yapının zemini, hasar gören kurnalar ve cephe kaplamaları özgün olmayan malzemeler ile yenilenmiştir (Şekil 5.29). Yapının bütünüyle uyuşmayan, kötü işçilik ile yapılan bu onarımlar yapının tarihi dokusunu zedelemektedir.

Şekil 5.29. Yanlış malzeme ile onarılan zemin, duvar kaplamaları ve kurnalar

Yağış alan bölgelerde eğimli çatılar ve kaliteli çatı kaplama malzemeleri ile suyun cepheden uzaklaştırılması sağlanabilir. Ancak ilk tasarımda bazen hatalar bulunabilmektedir. Basit müdahaleler ile hatalar giderilebilir. Basit çözümlerden sonuç alınamıyorsa detay çözümleri ile sorunlar çözülebilir (Ahunbay, 1999). Hamam yapısındaki en önemli sorunlardan biri de su yalıtımıdır. Çatı kaplaması ve eğim ile suyun binadan uzaklaştırılması yetersiz kalmaktadır. Çörtensiz inşa edilmiş yapıya suyun yapıdan uzaklaştırılması için sonradan çörtenler eklenmiştir. Lakin çörtenlerin birleşim detayları uygun olarak yapılmamıştır. Kontrol edilmeden özensizce yerleştirilen çörtenler suyun uzaklaştırılmasında etkili olamamaktadır. Hatta çörtenlerde meydana gelen detay hatasından dolayı birleşim yerlerinde yoğun nem problemleri açıkça görülebilmektedir (Şekil 5.30).

Şekil 5.30. Yanlış çörten birleşimi sonucu oluşan nem problemleri

Hamamın tarihi bütünlüğünün korunabilmesi için özgün olmayan malzeme ile onarılan alanlarda temizlik yapıp muhdes eklemelerin kaldırılması gereklidir. Yapıya ve tarihi dokusuna uygun olan taş malzemelerden zemin döşemesi, duvar kaplamaları yapılmalıdır. Âtıl vaziyette duran kurnaların bakımları gerçekleştirilerek kullanıma uygun hale getirilmesi önerilmektedir.

5.3.6. Malzemedeki Bozulmalar

Yapı malzemelerinde fiziksel ve kimyasal olarak bozulmalar gerçekleşmektedir. Mekanik bozulmalarda malzemenin organik yapısının hasar görmez yalnızca fiziksel olarak kopma, kırılma ve çatlama gibi zarar görmesidir. Kimyasal bozulmalar ise malzemenin etken malzemeler ile reaksiyona girerek organik yapısının bozulduğu durumlardır. Tarihi eserlerde her iki durumda karşımıza çıkabilmektedir (Ahunbay, 1999). Teknolojinin gelişmesiyle eski eserlere yeni tesisat sistemlerinin kurulumu yapılmaktadır. Aydınlatma, su, sıhhi tesisat sistemlerinin aplik, pano ve kablo döşenmesi sırasında malzemelere fiziksel olarak zarar verilebilmektedir. Külliye yapılarının beden duvarlarının bazı kısımlarında bazı kısımlarda taş malzemedeki bozulmalar ve derz boşalmaları bulunmaktadır (Şekil 5.31). Derz boşlaması sonucunda taşlarında yerinden oynayabilmektedir. Bu sebeple derzler renk ve dokuya uygun özgün malzeme ile doldurulmalıdır (Küçükkaya, 2004).

Şekil 5.31. Tesisat için taş malzemeye verilen zararlar

Şadırvan ve kadınlar mahfilinde bulunan ahşap kısımlar 1998 yılında önce yağlı boya ile boyanmıştır. 2019 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında yağlı boya kaldırılmıştır ancak boyada bulunan etken maddeler ahşap malzemede yer alan kalem işi süslemeler ile etkileşime geçmiştir. Rutubetin de etkisiyle süslemelerde bozulmalar yaşanmıştır. Gerekli işlemler ile temizlenen mahfil ve şadırvanda süslemelerin çoğu gün yüze çıkarılmıştır (Şekil 5.32).

Şekil 5.32. Ahşap kadınlar mahfilindeki bozulmalar

Ahşap malzemenin temizliği yapılmalıdır. Temizlenen kısımlara koruyucu sürülmelidir. Koruyucu ile süslemelerin ve ahşabın sağlıklı şekilde korunması sağlanacaktır. Günümüze ulaşmış külliye yapılarının yaşadıkları sorunlar genel başlıklar altında incelenmiştir. Sorunlarına yönelik genel çözümler sunulmuştur. Külliye birimlerinin yaşadıkları sorunların detaylı tespiti yapılmış ve tablo halinde aşağıda sunulmuştur. Yapılar için önerilecek müdahaleler için sorun-yapı eşleştirilmesi aşağıdadır (Şekil 5.33).

NO	SORUNLAR	CAMI	TÜRBE	HAMAM	ŞADIRVAN
1	Plan Bütünlüğüne Aykırı Onarım	●			
2	Muhdes Ekler	●	●	●	
3	Yüzey Kirlenmesi	●	●	●	●
4	Bitkilenme	●	●	●	
5	Yosunlanma			●	●
6	Tuzlanma	●		●	
7	Duvar Yüzeylerinde Çatlama		●	●	
8	Siva Dökülmesi			●	
9	Derz Boşalması	●		●	
10	Malzeme Kaybı	●		●	
11	Yanlış Malzeme Kullanımı	●			
12	Ahşap Malzemede Bozulma				●
13	Taş Malzemede Bozulma	●	●	●	●
14	Kalemişi Süslemede Bozulma				●
15	Detay Hatası			●	

Şekil 5.33. Külliye birimlerinde tespiti yapılan sorunlar

Cami, türbe, hamam ve şadırvan yapılarının sorunları incelendiğinde onarımlardan kaynaklı olarak yaşanan sorunların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Cami ve türbe yapısının 2019 yılında onarımının yapılmasından dolayı çoğu sorunun ortadan kaldırıldığı ancak halen bazı sorunların devam ettiği görülmektedir. Hamam yapısı ise 2007 yılından beri kapsamlı bir onarım geçirmediği için yapının nem ve su yalıtımından kaynaklı olarak ciddi sorunlar yaşadığı tespit edilmiştir. Yapıya gerekli müdahaleler yapılmadığında sorunların yapının strüktürel durumuna aksedeceği ve dayanımının etkileneceği aşikardır. Bu sebeple yapının su yalıtımı sorununun bilimsel çalışmalar neticesinde çözümünün yapılması gereklidir. Yapıların bundan sonraki müdahalelerinin eş zamanlı ve külliyenin bütüncül dokusu dikkate alınarak gerçekleştirilmesi yapıların arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirecek aynı zamanda gelecek kuşaklara bozulmadan aktarılması sağlanacaktır.

6. SONUÇ

Anadolu tarihi boyunca verimli toprakları, bol su kaynakları ve ılıman iklimiyle uygarlıkların ilgisini çeken Tokat'ta, Türklerin Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte Türk kültürü ve mimarisi hâkim olmaya başlamıştır. Hititlerden Osmanlı dönemine kadar pek çok farklı kültürden eser bulunduran Tokat'ın en büyük eserlerinden olan Ali Paşa Külliyesi halkın kent belleğinde önemli bir yer edinmiştir. Zaman içinde yapılan imar faaliyetleri neticesinde yapıların arasındaki ilişki zedelenmiştir. Yine de camisi ve hamamı günümüzde de aktif olarak hizmet vermeye devam etmektedir. Cami ve türbenin 50 m ilerisine konumlandırılan hamamın yapı topluluğu ile arasındaki bağın koptuğu görülmektedir. Yapıların arasında şehir için önemli olan GOP Bulvarı ve Cumhuriyet Meydanının yer alması külliye bağımsız bir görünüm kazanmasına sebebiyet vermiştir. Cami ve türbe yapısı bir arada anılırken hamam ayrı olarak anılmaya başlanmıştır. Depremler, yangınlar ve su taşkınları neticesinde bazı birimleri yok olmuştur. Banisinin kitabe yazdırılmasını tercih etmemesi ilerleyen dönemlerde yapılar hakkında asılsız pek çok yorumun yapılmasına neden olmuştur. Vakfiyesindeki sayfalarının kaybolmasıyla uzun süre külliye ile ilgili bilgi karmaşası yaşanmıştır. Bu yüzden külliye ile ilgili yapılan çalışmalar azalmış ve araştırmalar cami ile hamam üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sebeple çalışmada Ali Paşa Külliyesinin günümüze kadar ulaşamamış muvakkithane, sıbyan mektebi, hazire, kütüphane, dükkânlar ve helaların durum tespiti yapılmıştır. Elde edilen tüm veriler ışığında yapıların yapım tarihleri, konumları, banileri ve yıkılma nedenleri saptanmaya çalışılmıştır. Külliye tarihinin, öneminin ve birimlerinin tanıtımı için avlu içinde tanıtım ofisi oluşturulması önerilmektedir. Yapılara sonradan eklenen kitabelerde yapı topluluğunun külliye olduğu vurgulanmalıdır. Kaybolan birimlerin tespiti için alanda kazı çalışmaları yürütülerek veri toplanması yapılmalı ve kesin konumları tespit edilmelidir. Açığa çıkarılan temeller korunmalıdır. Yürütülecek müdahaleler külliye kavramı içerisinde bütüncül olarak gerçekleşmelidir. Özgün şekliyle korunmuş cami, türbe ve hamam yapılarının da diğer yapılar gibi gelecekte yok olmalarını önlemek için koruma sorunlarına çözümler üretilmelidir. Tüm sorunların temeline inildiğinde, yapıların düzenli bakımlarının yapılmadığı ve süre gelen sorunlarının bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmeden onarılması bulunmaktadır. Sorunların geçici çözümler ile kapatılması ilerleyen dönemlerde daha büyük hasarlara yol açabileceğinden düzenli bakımlarının aksatılmadan yapılması, sorunlar büyümeden çözülmesini sağlayacaktır. Tokat'ın, en

büyük ve görkemli Osmanlı eseri olan Ali Paşa Külliyesinin kültürel mirasın yaşatılması ve korunması açısından gelecek kuşaklara aktarılması önem arz etmektedir. Bu çalışma külliyenin öneminin vurgulanması ve gelecekte külliye için yapılacak müdahalelere bilimsel altlık oluşturmaları için hazırlanmıştır.

KAYNAKLAR

- Açıkel, A. 2019. Osmanlı Dönemi'nde Tokat Ali Paşa Camii Vakıfları. Vakıflar Dergisi, (52), s.29-40.
- Açıkel, A. 2023. Osmanlı Dönemi Tokat Sıbyan Mektepleri. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(13), s.229-276.
- Açıkel, A., & Sağırılı, A. 2005. Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyane Defterleri (1771-1840). Tarih Dergisi, (41), s.95-146.
- Afyoncu, E. 2001. XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyileri I Temerrüd Ali Paşa. Belleten, 65(244), s.1007-1034.
- Ahunbay (Nayır), Z., 1975, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul, s. 35-112.
- Ahunbay, Z. 1989. Mimar Sinan'ın Şehirci Yönü. s.131-139
- Ahunbay, Z., 1999, Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon, YEM Yay., İstanbul
- Akçay, D. G. 2013. Tokat kenti geleneksel konut dokusunun koruma bağlamında irdelenmesi: Halit Sokak, Bey Sokak, Beyhamam Sokak, Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Akın, E.S., 2009, Tokat Kenti Anıtsal ve Sivil Mimari Örneklerinin Analizi ve Değerlendirmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, K.T.Ü., Trabzon.
- Aksulu, I. (2013). Tokat Anıtsal Yapılarının Tanımlama ve Değerlendirme Sorunu, Tokat Sempozyumu, Tokat, Basım Bildiri Kitabı, II, s.185-210.
- Aksulu, I. 1999. Kaybolan Bir Mirasın Ardından Tokat Kenti ve Koruma Sorunları. Osmanlı Mimarlığının, 7, s.343-348.
- Aksulu, I., Urak, G. ve Ergen, Y.B. 1990-1992, Tokat Kentsel Sit alanı Çerçeve Koruma İmar Plânı Raporu. Tokat Belediyesi.
- Aktüre, S. 1978. 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi. Ankara. s.144.
- Akurgal, E., 1995. Hatti ve Hitit Uygarlıkları, Yazar Eğitim ve Kültür Vakfı, Baskı Tükeltmat A.Ş., İzmir.
- Altun, A.,1995, Emînüddin Külliyesi, Tdv İslâm Ansiklopedisi,
- Altunsoy, T. Y. 2021. Tokat'ta Yıkanma Kültürü ve Geleneksel Yıkanma Mekânlarının Günümüzdeki Koruma Sorunları
- Ambraseys, N. N., Finkel, C. F., 2006, Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800, Tübitak Yayınları, Ankara, s.75.

Anonim, 1287/1870 Yılı Sivas Vilayet Salnamesi

Anonim. 2022, Tokat İli 2021 Yılı Çevre Durum Raporu. T.C. Tokat Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, s. 1-46.

Anonim. 1973. Tokat İl Yıllığı. Ankara: Tokat Valiliği, s.297-298.

Argıt, N. 1993. Klasik Dönem sonrasında İstanbulda küçük külliyyeler, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aru, K. A. 1949. Türk Hamamları Etüdü, Doçentlik Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi.

Aru, K.A., 1998. Türk Kenti, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.

Asarkaya, H., 1941. Osmanlılar Zamanında Tokat, Birinci Cilt, Tokat Matbaası, Tokat.

Aslanapa, O., 1984, Türk Sanatı, C.I, İstanbul, s.20-23

Aydın, M., 1997,. “Tokat” Maddesi, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 3, s.1178.

Aykun, H. M., 2001. Kervansaraylar ve Tokat’ta Kervanyolları , Tokat Kültür Araştırma Dergisi, Tokat Kültür Araştırma Geliştirme ve Yaşatma Vakfı, 9, 16, s. 36-39.

Barış, S. 2019, 21. Yüzyılda Tokat’ın ekonomik görünümü: TR83 ve Türkiye geneli ile bir karşılaştırma. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), s.111-124.

Bektaş, C., 1999. Selçuklu Kervansarayları Korunmaları, Kullanımları Üzerine Bir Öneri, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.

Beşirli, M., 2001. 14 Mayıs 1914 Tokat Mahkeme Çarşısı Yangını, Tokat Kültür Araştırma Dergisi, Tokat Kültür Araştırma Geliştirme ve Yaşatma Vakfı, 9, 16, s.11-15

Bilgen, H.M., 2019, “Tarihi Süreçte Turhal”, Haz. Hasan Akar-Mahmut Hasgöl-Burhan Kurddan, Es, Form Ofset, Tokat, s. 177-178.

Bozkurt, N. 2004, Medrese, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul.

Canik, B., 1986,” Tokat’ın Depremselliği ve Tarihte Geçirdiği Depremler “, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Gelişim Matbaası, Ankara.

Cantay, G., 2002, Osmanlı Külliyyelerinin Kuruluşu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara

Ceyhan, S., 1988, Osmanlı ilk devir Bursa külliyyeleri Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi.

- Cinlioğlu, H., T., 1950. Osmanlılar Zamanında Tokat, 2.Cilt, Tokat Matbaası, Tokat. s.66.
- Cinlioğlu, H., T., 1973. Osmanlılar Zamanında Tokat, 4. Cilt, Barış Matbaası, Tokat.
- Çakan, S., 2019, Tokattaki Osmanlı Dönemi Dini Yapılarında Yer Alan Süslemeler, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Çam, N., 1991, Arasta, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa; “Külliye”, 2002, İslam Ansiklopedisi, C.26, Ankara, s. 542
- Demir A, Aktaş E., 2008, Gümüşhane sancağı’nda doğal afetler (1888–1910). Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, 24, s.21- 53.
- Demir, H., 2019, Anadolu Selçuklu Dönemi Külliye Düzenlemesinde Cami ve Medrese’de Ortak Avlu Kullanımı. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), (30), s.143-166.
- Dönder, Y., 2020, XVI.-XX. yüzyıllarda Anadolu’da kaybolan yerleşmeler: Tokat örneği. Basılmamış Doktora Tezi, Tokat
- Durukan, A.,1988, Balat, İlyas Bey Camii. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eliçalışkan, M., 2007, Tokat. Coğrafya Dünyası.
- Elpe, E., 2015, Tokat yapılarının inşa ve süsleme malzemelerinin yüzyıllara göre dağılımı. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Ankara, Salmat Yayıncılık, s. 43-75.
- Envanteri. Tokat: İl Kültür Turizm Müdürlüğü, s.3-15.
- Eravşar, O., 2004, Tokat Tarihi Su Yapıları. Konya: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 5-8.
- Erkara, A., 2010, Tokat Merkez’de Osmanlı Dönemi Dini Mimarisi. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Eroğlu, B., 1990, Bazı Örnekleri ile Anadolu’da Tarihi Türk Kütüphane Mimarlığı Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Evliya Çelebi, 2001, Evliya Çelebi Seyahatnamesi (hz.Yücel Dağlı vd.), V. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyidoğan H., Utku Z., Güçlü U., Değirmenci E., 1991, Türkiye Büyük Depremleri MakroSismik Rehberi (1900-1988), İstanbul, s.28-72.
- Feridun, A. ,1969, Türk Külliyesi. Vakıflar Dergisi, 8, İstanbul, s.303-308,

- Gabriel, A. ,1934, Monuments Turcs d'Anatolie (1). Paris, Arkeoloji ve Sanat
- Gökbilgin, M. T. 1979. Tokat Maddesi. İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 12, S.401-402.
- Hardal, S., 2022, Tarihi Kent Merkezinden Dönüşüme Bakmak: Tokat Kent Merkezinde Kentsel Dönüşüm Uygulamaları. Kent Akademisi, 15(3), s.1310-1326.
- Hasol, D., 1975, Ansiklopedik Mimarlar Sözlüğü, İstanbul, s. 321
- İşbirli, M., 1987, XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri. Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Ankara, 57.
- Kalkan, S., 2021, Kırsal Mimarinin Korunması Bağlamında Tokat Bağ Evlerinin Belgelenmesi: Gümele ve Alaçık Örnekleri, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Kasap, S., 2022, Koruma Sürecinde Çok Katmanlı Tokat Tarihi Yerleşiminin Mimari Mirasının Değerlendirilmesinde Bir Yöntem Önerisi. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Kocatürk, A. G. ve Şengül, M., 2020, Kapitalist ataerkil ilişkiler ve kentsel mekânda kadınların gündelik hayatının coğrafyası: Tokat örneği. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 75(2), s. 715-746.
- Koç, H., 2002, "Küçük Efendi Külliyesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
- Kuntay, O., 1982. Tokat Kentinin Tarihsel Gelişmesi ve İmar Planı Çalışmalarına Yardımcı Bir Araştırma, KTÜ İnşaat – Mimarlık Fakültesi, Kent ve Bölge Araştırmaları Enstitüsü, Genel Yayın No; 1, Trabzon.
- Kuran, A., 1986, Mimar Sinan. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Küçükkaya, A. G., 2004. Taşların Bozulma Nedenleri ve Koruma Yöntemleri, Birsan Yayınevi
- M. Y. Melikoğlu, 1986, Melik Ahmet Danişment Gazi Tarihi'nde Tokat (Dukkiye) , Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat, s. 23-24.
- Meral, Ş., 1938, Tokat Vilayetleri, Ankara, Hapisane Matbaası,
- Müderrişoğlu, F., 1993, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi. Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara.
- Mülâyim, S., 2010, Süleymaniye Camii ve Külliyesi, TDV İslâm Ansiklopedisi,
- Önal, G., 2013, Yıldırım Bayezid Külliyesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul.

- Önge, Y., 1988, Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar.
- Önge, Y., 1995, Anadolu'da XII-XIII. yüzyıl Türk Hamamları, İstanbul.
- Özay, Ç., 2020, Tokat ili yapılarında ahşap üzeri kalem işlerinde görülen motif ve kompozisyonlar, Yüksek Lisans Tezi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
- Özmen, M. T., 2015, Sel-Taşkın Türkiye ve Antalya. Aralık-2015, Antalya, s.1-114.
- Öztunç, B., 2012, Tokat'ta „Büyük Sel (1908), Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 4, Temmuz, s. 180-181.
- Öztürk, N., 1986, Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri, Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), Ankara, 1987, s.72-74.
- Papila, A. , 2000, 18. yüzyıl Osmanlı külliyelerindeki üslup değişiklikleri, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ramazanoğlu, M. G., 2008, 16 Yüzyılda Osmanlı Külliyesi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(3), s. 333-344.
- Reyhanlı (Genceci), T., 1974, Osmanlı Külliye Mimarisini Gelişimi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, s.120
- Seçgin, N., 1993, Tokat'taki Türk Mimari Eserleri. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U., 1992. Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.s.268
- Strabon, Coğrafya (Geographika), Kitap XII, Bölüm I-II-III, çev. A. Pekman, İstanbul, 1969, s. 559
- Susam, T., Esmeray, A., Öztoprak, B., Yaprak, S., & Toprak, Ö. 2011. CBS ile Yeşilirmak Nehir Yatağı Tokat merkez bölümünde deprem riskinin irdelenmesi. İTÜDERGİSİ/d, 5(3).
- Şimşirgil, A., 2003, XIV-XVI. Yüzyıllarda Tokat Cami ve Mescidleri. Tarih İncelemeleri Dergisi, 18(1), s.87-104.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı., 1984, Envanter Kaydı. Ankara: Taşınmaz Kültür
- Tanman, M. B. ve Parlak,S., 2011, Tekke, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul.

- Tavernier, J., B., 2006. Tavernier Seyehatnamesi: Stefanos Yerasimos'un Anısına, Çeviri: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, I. Baskı, İstanbul.
- Texier, C., 2002. Küçük Asya, Üçüncü Cilt, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Tokat Belediyesi. 2014. Tokat Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu, Tokat Belediyesi Arşivi.
- Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü., 2016, Tokat İli Merkez İlçesi Tokat Kültür Sokağı Fizibilite Projesi Hazırlanması İşİ, Tokat.
- Tokat İl Yıllığı, 1973, Cumhuriyetin 50.Yılında Tokat 1973 İl Yıllığı, Tokat
- Tokat Valiliği., 2010, Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları
- Tokay, Z. H., 1994, Osmanlı Külliyelerinin Temel Özellikleri ve Günümüz Ortamında Değerlendirilmeleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Tournefort, J., 2005, "Tournefort Seyahatnamesi", Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviri: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul
- Tuğluoğlu, F., 2015 ,1939 Büyük Anadolu Zلزlesi ve Erzincan Vilayetinde Yardım Faaliyetleri, History Studies, C.7, S.4.
- Turan, O., 1996, Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 112-136.
- Uysal, A. O., 1987,. Tokat'taki Osmanlı Camileri. Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, s.313-364.
- Uzunçarşılı, İ. H., 2003, Tokat Kitabeleri, yay. haz. Mehmet Mercan ve Mehmet Emin Ulu, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H., 1927, "Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya vilayet kaza ve nahiye merkezlerindeki kitabeler", Milli Matbaası.
- Ünal, Ç., 2004. Şehir Coğrafyası Açısından Tokat, Aktif Yayınevi, Erzurum.
- Üzen, İ., 2010, 1939 Erzincan Depreminin Tokat'taki Yansımaları. Karadeniz Araştırmaları, 27(27), s.89-104.
- Yavi, E., 1986, Tokat (Koman). Güzel Sanatlar Matbaası, s.132-133. Yayınları, s.83.
- Yılmaz, A., 2001, Osmanlı mimarisinde külliye olgusu ve Atik Valide Külliyesi örneği, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi.

URL 1: <https://www.guideoftheworld.net/map/turkey/tokat-map.asp> [Ziyaret Tarihi: 01/05/2022].

URL 2: www.komana.org [Ziyaret Tarihi: 06/05/2022].

URL 3: <https://www.ihha.com.tr/tokat-haberleri/-4118116> [Ziyaret Tarihi: 08/09/2023].

URL 4: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/bir-devrin-guc-simgesi-suleymaniye-kulliyesi/1614223> [Ziyaret Tarihi: 08/09/2023].

URL 5: <https://basin.ktb.gov.tr/TR-45526/edirne-selimiye-camii-ve-kulliyesi.html> [Ziyaret Tarihi: 11/12/2023].

URL 6: Akgün, S., (2004). Türkiye’de deprem. (Online)
<http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/agustos/25.htm> [Ziyaret Tarihi: 10/10/2023].

URL7: <https://www.kulturportali.gov.tr/> [Ziyaret Tarihi: 12/12/2023].

URL 8: <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> [Ziyaret Tarihi: 10/10/2023].

URL 9: <https://sozluk.gov.tr/> [Ziyaret Tarihi: 10/10/2023].

Hakkı Acun Fotoğraf Arşivi

Hasan Erdem Arşivi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)